

Ս. ՔՈՒԱՆԶՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ ԿՅՈՒՐԵՂ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՑՈՒ
Թ. ԴԱՐԻ ՄԻ ԳՐԶԱԳՐԻՑ

Մատենադարանի ձեռագիր պատառիկների հարուստ հավաքածուն զիտական մշակման ենթարկելու մեր աշխատանքների ընթացքում, ինչպես նաև ձեռագրերի կողերին կարված պահպանակները ուսումնասիրելու ժամանակ, հիշյալ երկու հավաքածուների իրարից շատ հեռու գտնվող համարների տակ մեզ հաջողվեց գտնել Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոշումն ընծայութեան» երկի Թ. դարում գրված ձեռագրի բեկորներ։ Պատառիկներից առաջինը, որը գտնվում էր երկու առանձին համարների տակ, բերվել էր Անիից, ակադ. Մառի հիմնած թանգարանից։

Երկրորդ պատառիկը, որը բաղկացած է չորս թերթից, անցյալում կարված է եղել 1916 թվականին Վարագից բերված մի ձեռագրի կողերին որպես պահպանակ, իսկ երրորդ պատառիկը երկար ժամանակ պահվել է էջմիածնի Մատենադարանում։

Միայն վերջերս մեզ հաջողվեց հայտնաբերել Մոսկվայից ստացված մի ձեռագրի կողերին որպես պահպանակ օգտագործված մագաղաթյա չորս թերթեր ևս Կյուրեղի հիշյալ հնագույն ձեռագրից։ Սույն բեկորներն ունեցող ձեռագիրը գրվել է Մոկաց երկրում 1452 թ. և ապա տարվել է Փարիզ, որից հետո Թիֆլիս, Կոկանդ (Միջին Ասիա) և Մոսկվա։

Մատենադարանի ձեռագրերի պահպանակները ուսումնասիրելու ընթացքում օրերս բախտ ունեցանք գտնելու նաև Կյուրեղի նույն ձեռագրից չորս այլ բեկորներ։ Այդ պատառիկներն ունեցող ձեռագիրը գրվել է հավանաբար Վասպուրականում 1304 թ. և էջմիածնի Մատենադարանն է բերվել 1916 թ. Աղթամարից։

Վերահիշյալ նորահայտ պատառիկներն ու պահպանակները նույն գրչությանն ունեն և ժամանակին մի ձեռագրի մաս են կազմել այն երկու թերթ պահպանակների հետ, որոնք 1946 թվականին ուսումնասիրության առարկա էին դարձել Գ. Հովսեփյանի կողմից։ Հիշյալ երկու թերթ պահպանակները կտրված են Այրի ձորում 1311 թ. գրված մի ձեռագրի կողերին, որը երկար ժամանակ պահվել է Կեսարիայի Պենտուա գյուղում, որտեղից էլ տեղափոխվել է Բեյրութ ու այնտեղից էլ, վերջին տարիներս, հասել է Երևան ու այժմ պահվում է մեր Մատենադարանում։

Նորահայտ սույն պատառիկների արժեքը շատ մեծ է մասնավորապես հայ հնագրության պատմության համար։ Այդ հատակոտորները մի կողմից հանդիսանում են աշխարհի ամենահին հայերեն թվակիր ձեռագրից՝ 887 թ. գր-

ձեռագրերից մեկում, արտագրված Աղթամարում 1307 թվականին Դանիել գրչի կողմից, գտնվում է երկաբնականների դեմ հակաճառող Միքայել վարդապետ Երեմիայի 1723 թվականին գրած դավատական մի բանաստեղծությունը, նվիրված Կյուրեղի սույն աշխատությանը¹:

Կյուրեղի վերահիշյալ գործի ինչպես Մատենադարանում, այնպես էլ արտասահմանում պահվող ձեռագրերը՝ բոլորն էլ բաղկացած են 18 ճառերից², Ուստի և այն թերի է հասել մեզ կամ էլ ոչ լրիվ թարգմանվել հունարենից: Հունարեն բնագիրը բաղկացած է 23 ճառից, բացի այդ սկզբից ունի «Նախակոչումն ընծայութեան» խորագրով ներածական մի ճառ ևս³: Որ Կյուրեղի 18 ճառերից բաղկացած սույն թարգմանությունը իր ծավալով մի տեսակ կանոնական բնույթ է ունեցել հայոց մոտ, դա երևում է նաև հաճախ այդ աշխատության ձեռագրերի սկզբում գրված հետևյալ խորագրից. «Այս ամենայն, որ ի ներքս ի զուխ հանեալ զուրուտասն կոչմունսն ընծայութեան Կիրղի եպիսկոպոսի Երուսաղեմացոյ քարոզեալ առ այնոսիկ, որ ի մկրտութիւն մատչէին յԵրուսաղէմ»⁴: Մի այլ ձեռագրում. «Պատճառք երախայից ընթերցուածոց» խորագրին հաջորդող նախադրության մեջ գրված է. «... Իսկ սուրբն Կիրեղ, զԺԸ (18) ընթերցուածսն զայս առ նոսա կարգեաց...»⁵:

Հայերեն թարգմանությունը, ինչպես նկատում է Տաշյանը, շատ է շեղվում հունարենից⁶, այդ երևում է նաև Կյուրեղի հրատարակությունից⁷, որտեղ համեմատվել է հաճախ հայերեն թարգմանությունը հունարենի հետ և յուրաքանչյուր գլխի վերջում նշվել եղած տարբերությունները: Բանասեր Եղիշե Դուրյանը բոլորովին այլ կարծիքի է. նա գտնում է, որ Կյուրեղի «Կոչումն ընծայութեան» երկը թարգմանվել է ասորերենից⁸, այնպես, ինչպես Եվսեբիոս Կեսարացու եկեղեցական պատմությունն էլ թարգմանվել է ասորերենի միջոցով: Եթե այդ այդպես է, այն ժամանակ հունարենի հետ համեմատած Կյուրեղի հայերեն թարգմանության շեղումները պատճառաբանված կարելի է համարել:

Կյուրեղի հունարենից թարգմանված լինելու հին տեսության օգտին է խոսում օտար հայագետներից Ս. Լյունեն եզրակացնելով, որ «Ոսկեբերան իր Մատթէի մեկնութեամբ և Կիրեղ իր Կոչումն ընծայութեան գրքով կը գերազանցեն միւսները իբր վկայ հայ առաջին թարգմանութեան»⁹:

¹ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր, № 4881, էջ 274ր:

² Մատենադարանում և այլուր կան նաև սակավաթիվ ձեռագրեր, որոնք արտագրված լինելով թերի մի նախագաղափարից, շունեն ժն ճառը ու հաջորդի սկիզբը: Այդպիսի մի թերի ձեռագրից է կատարված նաև Կյուրեղի առաջին տպագրությունը 1727 թ. Կոստանդնուպոլսում:

³ Գ. Ջ ա ռ ա չ ա ն ա լ յ ա ն, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889 թ., էջ 524: Վերջին հինգ ճառերը վերնագրված են. «Catecheses Mystagogicae» տե՛ս P. S. Somal. Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in armeno, Venezia, 1825, P. 16: Զ. Զ. Վ. Տ ա շ յ ա ն, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895 թ., էջ 694:

⁴ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր, № 3770 (ժամանակ 1304 թ.), էջ 3ա:

⁵ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր, № 5071 (ժամանակ ԺԷ դար), էջ 1ր:

⁶ Զ. Զ. Վ. Տ ա շ յ ա ն, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895 թ., Վիեննա, 694:

⁷ Երանելուցն Կիրղի Երուսաղեմայ հայրապետի Կոչումն ընծայութեան, ի Վիեննա, 1832:

⁸ Ե ղ ի շ Ն Դ ու ռ յ ա ն, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղեմ, 1932, էջ 24:

⁹ Հմմտ. «Թարգմանեաց», Վենետիկ, 1952, № 1—2, էջ 42—46: Գրախոսական Զ. Ք. Զրաք-

Այս բոլորով հանդերձ թարգմանության հարցը չի կարելի լուծված համարել: Այս կապակցությամբ մենք ուզում ենք դիտել մի հանգամանք, որը խոսում է ասորական բնագրից թարգմանված լինելու օգտին. Թ. դարի գրչության պատկանող Կյուրեղի մեր ուսումնասիրելի նորահայտ բեկորներից մեկում, ի տարբերություն տպագրում եղած «Սաուղի», «Շաւող»¹ անվանաձևի առկայությունն է, որը այդ անվան ասորական ձևն է: Հավանական է, որ ձեռագրի այլ մասերում ևս նման ասորական անվանաձևեր են եղել, բայց այդ մասին վճռական խոսք չենք կարող ասել, քանի որ մեր ուսումնասիրելի Կյուրեղի բեկորները ամբողջական կորած ձեռագրի միայն շնչին մասն են ներկայացնում: Կյուրեղի վիեննական հրատարակության ուսումնասիրությունը ևս մեզ համար մի շարք կարևոր փաստեր է ավելացնում հիշյալ երկի ասորերենից թարգմանված լինելու օգտին: Տպագրի տարբեր էջերում ավետարանական Սիմեոն անունը, որը այնտեղ պատկանում է երեք տարբեր անձնավորությունների, ամենուրեք հիշվում է ասորական Շմավոն ձևով. այսպես, փոխանակ Սիմեոն ծերունու կամ արդարի երկու տեղ գրված է «Շմավովն» և «Շմավոն արդար»², Սիմեոն Կյուրենացու տեղ՝ «Շմավոն Կյուրենացի»³ և կամ Սիմեոն որդի Հովնանու տեղ՝ «Շմավովն որդի Յովնանու»⁴: Եղիսե անունը ևս Կյուրեղի տպագրում ութ տեղ գործ էածված ասորական «եղիշալ» կամ «եղիշէ» ձևով⁵:

Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» երկից Մատենադարանում պահվում են 17 ձեռագրեր, որոնցից եթե մի մասը թերի է սկզբից և կամ մեջտեղից, ապա մի ստվար մասը լրիվ կերպով բովանդակում է Կյուրեղի հայերեն թարգմանության սովորական 18 ճառերը⁶:

յանի S. Lyonnet-ի «Les origines de la Version Arménienne et le Diatessaron», Roma. Pontificio Istituto Biblico, 1950, գրքի մասին:

¹ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր-պատասիկ № 367, էջ 4ա, սյունակ Բ, տող 7:

² Երանելույն Կիրդի Երուսաղեմայ Հայրապետի Կոչումն ընծայութեան ի Վեննա, ի տպարանի Միխայելեանց, 1832, էջ 175, 371:

³ Նույն տեղում, էջ 269:

⁴ Նույն տեղում, էջ 182:

⁵ Նույն տեղում, էջ 286—287, 359, 411 ևն:

⁶ Երևանի Պետ. Մատենադարանում մեզ ծանոթ են Կյուրեղի «Կոչումն ընծայութեան» երկի հետևյալ ձեռագրերը.

ա) № 664—(ժամանակ՝ 1723 թ., տեղ՝ էջմիածին). լրիվ է. էջ 4ա—89բ, ունի Ա—ԺԸ ճառերը:

բ) № 665 (ժամանակ՝ 1710 թ., գրիչ՝ Դավիթ վրդ., տեղ՝ Երուսաղեմ), 10ա—145ա:

գ) № 666 (ժամանակ՝ 1708—1709, տեղ՝ Բջնի), 5ա—246ա, Ա—ԺԸ:

դ) № 779 (ժամանակ՝ 1643 թ., գրիչ՝ Հովհաննես, տեղ՝ Շոռոթ), 3ա—204ա, Ա—ԺԸ:

ե) № 780 (ժամանակ՝ ԺԴ—ԺԵ դդ., գրիչ՝ Ստեփաննոս և Սմբատ, տեղ՝ Սկևռա), 1ա—350բ, Ա—ԺԸ, սկզբից մի քիչ թերի:

զ) № 975 (ժամանակ՝ 1195, գրիչ՝ Մարկոս, տեղ՝ Սաղմոսավանք), 1ա—282բ, Ա—ԺԸ:

է) № 976 (ժամանակ՝ 1316, գրիչ՝ Դանիել եպսկ., տեղ՝ Աղթամար) 1ա—193բ, Ա—ԺԸ:

ը) № 1718 (ժամանակ՝ 1625 թ., գրիչ՝ Մաղաքիա, տեղ՝ Երուսաղեմ) 73ա—193ա, Ա—ԺԸ, սկզբից մասամբ թերի:

թ) № 3770 (ժամանակ՝ 1304 թ., գրիչ՝ Մկրտիչ, տեղ՝ Կարփի) 1ա—309ա:

Կյուրեղի մեր Մատենադարանում պահվող հնագույն ամբողջական գրչագիրը № 975 ձեռագիրն է՝ արտագրված 1195 թ. Մարկոս գրչի կողմից:

Կյուրեղի հիշյալ երկի այլ ձեռագիր օրինակներ գտնվում են նաև արտասահմանյան մի շարք մատենադարաններում: Դրանցից է Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանում պահվող № 273 ձեռագիրը, որի հիման վրա էլ կատարվել է 1828 թ. Վիեննայի հրատարակությունը: Գրչագիրը արտագրված է 1277 թ. Եփրեմ գրչի կողմից, հավանաբար Կիլիկիայում¹: Կյուրեղի մի այլ գրչագիր գտնվում է Երուսաղեմի հայոց մատենադարանում 266 համարի տակ: Ձեռագիրը ընդօրինակված է 1720 թ. Եվդուկիայում Մարտիրոս արեղա Թոխաթեցու կողմից և բովանդակում է հիշյալ գործի Ա—ԺԵ հատերը²: Արտասահմանում անշուշտ կան նաև Կյուրեղի այլ ձեռագրեր, սակայն ձեռագրերի ցուցակները լրիվ հրատարակված չլինելու պատճառով այլ տեղեկություններ մեզ պակասում են:

Անցյալում գոյություն ունեցող մատենադարանների վերապրող ձեռագրաց ցուցակներից ևս տեղեկություն ունենք Կյուրեղի ձեռագրերի մասին, սակայն այդ գրչագրերի ճակատագիրը մեզ անծանոթ է մնում: Այդ կարգի մի վկայություն 17-րդ դարի վերջում գրանցել է Վարդան վարդապետ Բաղիշեցին Բաղիշի Ամրատու վանքի իր կազմած գրքերի ցուցակում, որտեղ հիշվում է, թե Կյուրեղի սույն աշխատության մի ձեռագիր է պահված եղել հիշյալ վանքի մատենադարանում³:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Անկյուրիայի Կարմիր վանքի մատենադարանում ևս գտնվում էր Կյուրեղի սույն աշխատության սկզբից թերի մի ձեռագիր, գրված 1713 թ.⁴:

Ինչպես մեր Մատենադարանում, այնպես էլ մեզ ծանոթ արտասահմանյան ձեռագրատներում, որքան որ հայտնի է, Կյուրեղի սույն երկից երկաթագրով գրված ոչ մի ամբողջական գրչագիր չի պահպանվել: Սակայն մենք դանազան կողմնակի աղբյուրների միջոցով հիշատակություն ունենք այն մասին, որ անցյալում մի շարք մատենադարաններում գոյություն են ունեցել

ժ) № 4391 (ժամանակ՝ 1358 թ.-ից հետո, գրիչ՝ Հակոբ սարկավազ, նախապես պահվել է Շուշիում), ունի Գ—ԺԸ հատերը:

ժա) № 4881 (ժամանակ՝ 1307 թ., գրիչ՝ Դանիել կրոնավոր, տեղ՝ Աղթամար), 1ա—271բ, թերի է, ունի Դ—ԺԸ հատերը:

ժբ) № 4957 (ժամանակ՝ 1386 թ., գրիչ՝ Հովհաննես քհ., տեղ՝ Շուշան գյուղ՝ Վարդի հանդեպ), թերի է սկզբից և վերջից:

ժգ) № 5071 (ժամանակ՝ ԺԷ դար, գրիչ՝ Գրիգոր քհ. ստացող՝ Վարդան Բաղիշեցի), 1ա—227բ, Ա—ԺԸ:

ժդ) № 5572 (ժամանակ՝ ԺԸ դար), 146—273ա, թերի է:

ժե) № 7321 (ժամանակ՝ 1726 թ., գրիչ՝ Մանուկ արեղա, տեղ՝ Պահլիսարայ), 1ա—119ա, ճառամբ թերի է:

ժզ) № 7908 (ժամանակ՝ ԺԸ դար), թերի է սկզբից և վերջից:

ժէ) № 581 (ժամանակ՝ 1371), թ. 314բ—332բ, ունի միայն Կյուրեղի ԺԹ հատը:

¹ Լ. Տ ա շ յ ա ն, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, էջ 692—694:

² Ն ո Ր ա յ ր և պ. Պ ո Ղ ա Ր յ ա ն, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, երբորդ հատոր, 1954 թ., էջ 64:

³ Ս. Տ և Բ-Հ ա կ ո Ր յ ա ն, Վարդանայ վարդապետի Բաղիշեցու Ցուցակ գրոց Ամրգույն վանուց «Արարատ», Վաղարշապատ, 1903 թ., էջ 183:

⁴ Բ ա ր կ ե ն աթոռակից կաթողիկոս, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անթիլիաս, 1957 թ., էջ 551—554:

Կյուրեղի նաև երկաթագիր ձեռագրեր, բայց նրանք այժմ անհետ կորել են: Նրանց վկայակոչումը կարևոր է ինչպես Կյուրեղի ձեռագրերի պատմության, այնպես էլ հայ գրչության ընդհանուր պատմության համար: Այս կապակցությամբ նախ և առաջ մեջ ենք բերում այն թանկարժեք հիշատակարանը, որը գտնվում է Պետ. Մատենադարանի № 1718 ձեռագրի վերջում: Ձեռագիրը բովանդակում է Կյուրեղի «Կոչումն ընծայութեան» գործը գրված 1625 թ. Երուսաղեմում Մաղաքիա գրչի կողմից:

«Շնորհիւ տեառն և ողորմութեամբ նորին գրեցի և կատարեցի զծաղկաշահաւ մատենանս սրբոյն Կիրիլի, որ էր գրած ի սուրբ արանց ի հին ժամանակին, և անարգ ընկեցեալ կայր ի մէջ աղբիւսաց եկեղեցոյ. և իմ առեալ թափ տվի ի յաղբէն, և տեսի փտեալ և ցեց կերեալ, և զիրն անյոպայ երկաթագրին անյարմարն մնամ թէ վասն գրին անյընդելութիւնն ընկեցիկն եղեալ է, և ես զայս անփոփեցի Իմ. (22) տարի, և ոչ որ հաւաս չկալաւ զսա ընթերցման, և ես զծերութիւնս և զտկարութիւն մարմնոյն ի բաց եղի և վերստին գաղափարեցի՝ յետոյ եկեալ բանասիրացդ: Բայց կու խնդրեմ ի սրբութեանց ձերոց ընթերցողացդ և փոխարկողացդ, որ անմեղադիր լինիք անյարմար գրիս, զի նիւթն անյարմար էր, և ժամանակն ձմեռն էր, և ես յուսահատեր էի ի կենացս, որ մէկ մի շեղև ընթերցող այսչափ գրեանուցս, որ հաւաքեցի և գրեցի, ոչ միայն այս՝ այլ բազում. և գրել տեղս անպատշաճ, զի Գ. (3) տեղ փոխեցայ վասն գրելոյ, և վերջն ի Քրիստոսի լուսաբոլս սուրբ գերեզմանն՝ ի սուրբ Յարութիւնն եղև: Բայց այս գրոցս երկրորդ նորոգումն թվին ՆՂԸ (1049 թ.) եղեր և երրորդ նորոգումն ՊԸ (1359 թ.) եղեր է, և ես վերջի ծրագրողս, նուաստ և յետեալս ի բանասիրաց, Մաղաքիա ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի ի յունվար ամ(ս)ոյ սկսայ, որ թիվն էր ԹՂԴ (1625 թ.) և ապրիլ ԻԸ (28) աւարտեցի...»¹:

Սույն կարևոր հիշատակարանի տվյալներից կարելի է հետևեցնել, որ Մաղաքիա գրիչը իր ձեռքի տակ է ունեցել Կյուրեղի պատկառելի հնությամբ երկաթագիր մի ձեռագիրը, որը երկրորդ անգամ նորոգվել է 1049 թ. և երրորդ անգամ 1359 թ.:

Այս տեսակետից հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ Սաղմոսավանքում գրված և Կյուրեղի աշխատությունը բովանդակող մի այլ ձեռագրի հիշատակարանից մենք վկայություն ունենք այն մասին, որ 12-րդ դարում Կյուրեղի «Կոչումն ընծայութեան» երկը գրիչների կողմից աղավաղված լինելով, ստուգվել և ճշտված նոր բնագիր է կազմվել միջնադարի հայ նշանավոր մտածողներից մեկի՝ Հովհաննես Սարկավագի կողմից²:

Խաչիկ Դադյանի կողմից Սաղմոսավանքի այրից հայտնաբերված հիշյալ վանքի մատենադարանի ցուցակից երևում է, որ այդ հարկի տակ պահված են եղել նաև Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» աշխատության երկու երկաթագիր ձեռագրեր և մեկ բոլորագիր փոքր ձեռագիր³: Շատ հավանական է, որ երկաթագրերից մեկը Հովհաննես Սարկավագի կողմից

¹ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր, № 1718, էջ 195ա:

² Նույն տեղում, № 975, էջ 284ա—285բ, № 666, էջ 251: Գ ա Ր Ե Գ Ի Ն Ա Կ ա թ ո Ղ Ի կ ո ս, «Յիշատակարանք ձեռագրաց», հատոր Ա, Անթիլիաս, 1951 թ., էջ 595:

³ Խ ա չ Ի Կ Ժ. վ., Նորագիտ մազադաթեայ նօտրագիր ցուցակ Սաղմոսավանքի մատենադարանի, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913 թ., էջ 167:

ճշտված վերոհիշյալ ձեռագիրն է եղել, որը նախագաղափար էր ծառայել Պետ. Մատենադարանի № 975 ձեռագրին, գրված Սաղմոսավանքում 1195 թ.։ Սակայն Սաղմոսավանքի հնագույն այդ ձեռագրերը ևս մեզ չեն հասել։

Կյուրեղի մեր ուսումնասիրելի թղթերի գրչության պատկանող երկաթագիր պատառիկներից բացի Մատենադարանում կան նաև «Կոշումն ընծայութեան» երկը բովանդակող խառն մեսրոպյան երկաթագրով գրված մեկ պատառիկ (№ 368) և երեք տարբեր ձեռագրերի պահպանակներ գրված մեսրոպյան ուղղագրի՝ երկաթագրով (№ № 219, 1183, 1289)։ Նրանցից առաջինը պատկանում է Թ—Ժ դդ. գրչության, իսկ մնացյալը Ժ—ԺԱ դդ. գրչության։ Վերջին երկուսը մի ձեռագրից են ընկել։ Նրանք բովանդակում են հատվածներ Կյուրեղի Ե—Ը ճառերից։

Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոշումն ընծայութեան» կորած ձեռագրի բեկորներից երևում է, որ ձեռագիրը գրվել է Անձևացյաց իշխան Գուրգեն Արծրունու և նրա որդի Ատոմ Արծրունու պատվերով։ Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, հայր և որդի Արծրունիները հանդիսացել են իրենց ժամանակի ամենագրասեր անձնավորություններից։

Հայ մատենագրության մեջ Գուրգեն Արծրունու գրասիրության մեզ ծանոթ ամենահին թվակիր վկայությունը 873 թվականին նրա հրամանով Արղըլմըսեհի վկայաբանության ասորերենից հայերենի թարգմանությունն ու նույն սրբի տոնակատարության հաստատումն է։ Գ. Հովսեփյանը հիշյալ հաբեթին նվիրած իր ուսումնասիրության մեջ զետեղել է Արղլմսեհի վարքի թարգմանության մեկ լրիվ և մեկ կրճատ հիշատակարաններ¹։ Առաջինում հիշվում են Գուրգեն Արծրունին, վերջինիս կինը՝ Հեղինեն, և զավակները՝ Տաճատն ու Ատոմը։ Երկրորդ համառոտ հիշատակարանում հիշվում են միայն Գուրգեն Արծրունին և նրա որդի Ատոմը։ Մենք հանդիպեցինք նաև էլ ավելի կրճատ մի հիշատակարանի, որտեղ հիշվում է միայն Գուրգեն Արծրունին, դարձյալ 873 թ., սակայն այստեղ պակասում են արդեն նրա բոլոր մերձավորների անունները և Արղլմսեհի տոնը նշելու հրահանգը։ Ահա այդ հիշատակագրությունը, որից ձեռագիր օրինակներ են գտնվում ինչպես Երևանի, այնպես էլ Վենետիկի ու Վիեննայի մատենադարաններում։

«Թարգմանեցաւ վկայութիւն ծառայիս Քրիստոսի յասորւոց ի հայ գիրս հրամանաւ Գուրգենայ Արծրունայ, ի թլակամութեանս հայոց ԳՃ և ԻԲ (873)»²։

Գ. Հովսեփյանը վերոհիշյալ հիշատակագրություններում գտնվող 873 թվականն էլ մեկնակետ է ընդունել Կյուրեղի ձեռագրի գրման համար, իսկ նրա ավարտման սահմանը համարել է 892 թվականը, երբ մահացել է Գուրգեն Արծրունին և «որից հետո — ինչպես գրում է ինքը — հաստատապես կա-

¹ Գ ա ռ և գ ի ն կ ա թ ո ղ ի կ ո ս, Իններորդ դարի ձեռագրական մի հատակոտոր և Ատոմ Անձևացյաց իշխան, էջմիածին, 1946, 8—10, էջ 42։

² Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր, № 4774, էջ 461բ—468ա. տես նաև Հ. Բ. Վ. Ս ա ռ - գ ը ո յ ա ն, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ, 1924, էջ 381 և Հ. Վ. Տ ա շ յ ա ն, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց..., էջ 576։

բող ենք ասել՝ գրված չէ այս հատակոտորը: Միևնույն ժամանակ պետք է ասել սակայն, որ Գ. Հովսեփյանը հիշյալ 873 թվականը ամենավաղ սահմանը չի համարում Կյուրեղի սույն կորած ձեռագրի ծագման համար, հատկապես նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ խնդրո առարկա եղող մեր ուսումնասիրելի պատառիկների հիշատակարանի վերապրող մասում սակաւում են Գուրգեն Արծրունու կնոջ Հեղինեի և մեծ որդու Տաճատի անունները, որոնք կային Աբղիմասհի վարքի ընդարձակ հիշատակագրությունում: Գ. Հովսեփյանը կարծում է, որ Գուրգենի ընտանիքի մյուս անդամների անունների բացակայությունը պետք է համարել հետևանք այն բանի, որ Կյուրեղի ձեռագրի արտագրման ժամանակ նրանք արդեն մահացած են եղել:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք գտնում ասել, որ թեև Աբղիմասհի վարքի վերահիշյալ 873 թվականի հիշատակագրություններից միայն առաջինում հիշվում է Գուրգեն Արծրունու կին՝ Հեղինեն և ավագ որդի Տաճատը, սակայն երկրորդ հիշատակագրության մեջ արդեն հիշյալ երկու անունները այլևս չենք գտնում, և վերջապես երրորդում հիշվում է միայն Գուրգեն Արծրունին: Փաստ է, որ այստեղ նաև Ատոմի անվան բացակայությունը չենք կարող համարել իբր հետևանք նրա մահվան, քանի որ հիշատակագրությունը վերաբերում է դարձյալ 873 թվականին, իսկ Ատոմը, նույնիսկ իր հոր մահից (892 թ.) հետո, մինչև իսկ ժ գարի սկզբում հանդես էր գալիս որպես Անձնվացյաց տեր:

Անհրաժեշտ է դիտել նաև այն, որ Կյուրեղի պատառիկում գտնվող հիշատակարանի մասունքը չի գտնվում ձեռագրի վերջում, այսինքն ժԸ ճառից հետո, այլ նա ղեկնդված է ԺԲ ճառի ավարտման տեղում: Հայտնի է, որ մեր բոլոր հնագույն ձեռագրերում գլխավոր հիշատակարանները գրված են գրքազրի ավարտման մասում: Նույնպես մենք իրավունք չունենք ասելու, որ Կյուրեղի հիշյալ ձեռագիրը բովանդակել է միայն ԺԲ ճառեր և նրա հաջորդող հիշատակարանի մասը հանդիսանում է ձեռագրի վերջին հատվածը, քանի որ Կյուրեղի նորահայտ մեր բեկորներում գտել ենք նաև հատվածներ ԺԵ և ԺԶ ճառերից, որոնք և լավագույն ապացույց են հանդիսանում այն բանի, որ Կյուրեղի ներկա ձեռագիրն էլ ընդգրկել է հայերեն թարգմանության բոլոր ժԸ ճառերը: Այստեղից էլ մենք կարծում ենք, որ Կյուրեղի կորած ձեռագրի վերապրող հիշատակարանի մասը ամենայն հավանականությամբ հանդիսանում է լոկ ձեռագրի մանր հիշատակագրություններից մեկը, իսկ գրքազրի վերջի չպահպանված գլխավոր հիշատակարանում պետք է որ հիշված լինեին նաև Գուրգենի ընտանիքի մյուս անդամների անունները:

Այս բոլորից հետո մենք կարծում ենք, որ որոշակի մի պատճառ չկա Գուրգեն Արծրունու պատվերով գրված Կյուրեղի ձեռագրի ստեղծման ամենավաղ սահմանը 873 թվականը չհամարելու: Այդ ձեռագիրը ապահովաբար գրված պետք է լինի նույն 870-ական թվականներին, այսինքն ցարդ մեզ հայտնի հնագույն կաղարյան Ավետարանից առաջ: Մեր կարծիքով ճիշտ պետք է համարել Գ. Հովսեփյանի այս հարցի կապակցությամբ երկրորդ անդրադարձումը, այս անգամ իր «Հիշատակարանը ձեռագրաց» գրքում, որտեղ Կյուրեղի՝ իրեն հայտնի երկու պահպանակների նկարներն ու հիշատակագրությունը ղեկնդել է սկզբնագիր հիշատակարանների առաջին տեղում, նախքան ցարդ մեզ հայտնի հնագույն կաղարյան Ավետարանը. «համարելով հա-

վանորեն ավելի հին, քան Լազարյան ճեմարանի հայտնի Ավետարանը 887 թվականի»¹:

Որպես ժամանակի գրասեր մարդիկ Գուրգեն Արծրունու և նրա որդի Ատոմի անունները գտնում ենք նաև Եղիշեի պատմության Անձևացյաց օրինակում, որտեղ կան հետևյալ տիպի հիշատակագրություններ. «զԳուրգեն յիշեցէք...», «զտէրն Անձևացեաց զմեծն Ատոմ յիշատակի արարէք արժանի» և այլն: Այն հրատարակող Խ. Գալֆայանը, հնասեր ոմն Սրբ Չառուայթի մոտ գտած Եղիշեի հիշյալ երկաթագիր հնագույն ձեռագրում Ատոմի մասին եղած հիշատակությունը համեմատում և ընդհանրություն է գտնում Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչի մոտ եղած հետևյալ պարբերության հետ, որտեղ Ատոմը դարձյալ որպես «մեծ» է հիշվում. «Պայազատէր զտէրութիւնն զայն մեծն Ատոմ, որդի նորա (Գուրգենայ) ընդ նորա»²: Բանասեր Ն. Ակինյանը նկատի ունենալով, որ Եղիշեի Անձևացյաց ձեռագիրը դեռևս գտնված չէ, գրում է. «Գալֆայանի այս նկարագրությունը կասկած կարթնցնէ իմ մեջ, ամբողջ կեղծիք կը թվի»³: Մենք կարծում ենք, որ Անձևացյաց օրինակի մասին այս կասկածը զուրկ է որևէ դիտական հիմքից:

Մատենադարանի ձեռագրերում խիստ կարևոր տվյալներ են պահպանվել որոնք ապացուցում են Ատոմ Անձևացու բացառիկ գրասիրությունը: Փաստերը խոսում են այն մասին, որ Ատոմը նաև գործոն մասնակից է եղել մի շարք գիտնական վարդապետների հետ իր ժամանակին հուզող աստվածաբանական — իմաստասիրական վիճելի հարցերի լուծմանը: Դժբախտաբար անձամբ Ատոմի գրած թղթերից ցարդ մեզ ոչինչ չի հասել և նրանց մասին մենք տեղեկություն ենք ստանում միայն Ատոմի մոտ կանգնած մարդկանց կողմից իրեն ուղղված մի քանի թղթերից, որոնք ցարդ, որքան մեզ հայտնի է, անտիպ են մնում:

Առաջին թղթի խորագիրն է հետևյալը. «Թուղթ Արամայ, զոր գրեաց պատասխանի Ատոմայ Անձևացեաց իշխանի, ի սակս պէսպէս հարցմանց նորա»:

Կարենյան ձեռագրաց ցուցակում⁴, Զարպհանալյանի⁵ և Հ. Աճառյանի⁶ մոտ Արամի թղթի վերնագիրը ամբողջությամբ բերված չէ: Իսկ Գ. Տեր-Մկրտչյանը բերել է թղթի ինչպես վերնագիրը, այնպես էլ սկզբի և վերջի տողերը: Սույն թուղթը հրատարակված չլինելու պատճառով Գ. Հովսեփյանը կարծում էր, թե «Արամի գրության վերջում մի ակնարկություն ունինք ժամանակի որոշման համար»⁷: Այնինչ մենք կարդալով սույն անտիպ նամակը այնտեղ ժամանակի վերաբերյալ ոչինչ չկարողացանք գտնել: Համենայն դեպքս հավանական պետք է համարել Գ. Հովսեփյանի այն կարծիքը, թե Արա-

¹ Գ ա ռ ե գ ի ն կ ա թ ո ղ ., Յիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 80:

² Եղիշեի պատմությունը վարդանանց ըստ Անձևացեաց օրինակի, Թեոդոսիա, 1861 թ., էջ Ա—Է:

³ Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Եղիշե վարդապետ և իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմին, Քննական ուսումնասիրութիւն, «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 1931 թ., էջ 164—165:

⁴ Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի (Կարենեանց), 1863 թ., Թիֆլիզ, ձեռ., № 499:

⁵ Գ. Զ ա ռ պ հ ա ն ա լ յ ա ն, Հայկական դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897 թ., էջ 569:

⁶ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Անձնանունների բառարան, Ա, Երևան, 1942, էջ 267:

⁷ Գ ա ռ ե գ ի ն կ ա թ ո ղ ի կ ո ս, Իններորդ դարի..., էջ 45:

մի թուղթը գրված պետք է լինի 892—893 թթ., երբ արդեն Ատոմը հաջորդեց էր իր հորը և նամակում հիշվում է իբրև իշխան «մեծագահ» և «հոգեհանձար խոհականութեան» տեր մի անձնավորություն: Ինչպես նշում է բանասեր Գ. Տեր-Մկրտչյանը վերոհիշյալ Արամը եղել է Գրիգոր Նարեկացու հոր՝ Անձեացյաց եպիսկոպոս Խոսրովի տառցիշը¹:

Գ. Հովսեփյանը հենվելով Զարպհանալյանի մի վկայության վրա, հիշում է նաև նլ (981) թվականի մի ձեռագրում պահված մի գրություն, որտեղ Մաղազունյաց տերն Արտավազդ՝ Ատոմ Անձեացու հրամանով «բացայայտեաց զսուրբ պատուիրանս», որ նշանակում է ավետարանների մեկնությունը²: Հ. Աճառյանը հենվելով նույն աղբյուրի վրա սխալմամբ վերոհիշյալ գրության հեղինակը համարել է Ատոմին, իսկ պատմիրատունը դուրս է եկել Արտավազդից³: Մենք պարզեցինք, որ այդ թուղթը գտնվում է Մատենադարանի 971 թ. գրված թղթյա հնագույն ձեռագրում: Նախքան այդ, այնտեղ կան Տաճատի տասը հարցումները, հետևյալ վերնագրով. «Հարցմունք Տաճատա կրանաւոր քահանայի և վարդապետի»⁴: Ինչպես երևում է հաջորդ գրությունից, Տաճատի հիշյալ հարցերի լուծումը Ատոմը հանձնել է Մաղազունյաց տեր Արտավազդին: Վերջինիս գրության վերնագիրն է. «Լուծումն Արտաւազտա Մաղազունեաց տեառն, զոր բացայայտեաց սուրբ պատուիրանաւ ի հրամանէ տեառն Ատոմայ Անձեացեաց իշխանի» (սկզբի տողերն են. «Հրաման քոյ յոյ աստուածասիրութեանդ, ո՞վ բարեփառ տէր, եկն եհաս վասն զհարցմունսն զոր Տաճատայ մակագրեալ եին յիրեանց նամական. և են այսորիկ...»)⁵:

Մատենադարանի թղթյա հնագույն ձեռագրում կան նաև մի շարք նամակներ, որոնք վերաբերում են կամ Ատոմին և կամ նրան շրջապատող գիտուն մատենագիրներին: Այստեղ մենք տեսնում ենք, որ Ատոմի մտերիմներից մեկ ուրիշը՝ Թովման, զանազան հարցեր է տալիս մի ոմն Տաճատի, որը անկասկած վերևում մեր հիշած Տաճատն է: Հարցումներին հաջորդում է. «Պատասխանիք նորին Տաճատա քահանայի և վարդապետի»: Ապա Տաճատը ևս իբր կարգին վերջում զանազան հարցումներ է ուղղում:

Գ. Հովսեփյանը դարձյալ հենվելով Զարպհանալյանի հիշատակության վրա նշում է. «Կա թուղթ մ'ալ հանուն Թովմայի առ Ատոմ իշխան», անհավանական չէ, որ մեր Ատոմը լինի⁶: Հիշյալ գրությունը մենք դարձյալ գտանք մեր հնագույն թղթյա ձեռագրում. գրության բուն և լրիվ վերնագրից էլ երևում է, որ դարձյալ Ատոմ Անձեացու մասին է խոսքը: Ըստ այդ գրության, Տաճատի պատասխաններն ու հարցերը դարձյալ հասել էին Ատոմ իշխանին և նա էլ հրամայել էր Թովմային, որ գրի մի նոր պատասխան. այդ պատասխանի վերնագիրն է. «Գրեցաւ թուղթս այս առ Ատոմ Անձեացեաց իշխան, զոք կալեալ առաջի Թովմայի սրբազան քահանայի և ուղղափառ վարդապետի, հարկաւորեալ գրէ պատասխանիս»: Վերջում գրված է. «Կատարեցաւ թուղթ

¹ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայկականք, Թ., «Արարատ», 1894 թ., 4, էջ 128—129:

² Գարեգին կաթողիկոս, Իններորդ դարի..., էջ 45:

³ Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, Ա, էջ 255 (8) և 316—316 (32):

⁴ Պետ. Մատենադարան, ձեռագիր, № 2679, էջ 311ր:

⁵ Նույն տեղում, էջ 311ր—312ր:

⁶ Գարեգին կաթողիկոս, Իններորդ դարի..., էջ 45:

Թովմայի առ տէր Ատոմ Անձեւացեաց իշխան, հարցմանցն Տաճատայ պատասխանիր»¹:

Հիշյալ Թովմայի մասին լրացուցիչ տեղեկություններ չունենք: Հավանաբար նույն Թովման է, որի մասին հիշատակություն ունի Վանական վարդապետը, մեջբերում անելով նրանից²: Ն. Դուրյանը Թովմայի անվան մոտ փակագծում հարցական նշանով դրել է Թովմայ Արծրունի³: Այլիշանը ևս կասկածել է այս ուղղությամբ, սակայն վերջում, փաստերի շոյություն պատճառով, դրել է, որ «... չի կարծվիր մեր պատմիչը (իմա՝ Թ. Արծրունի)»⁴:

Վերևում հիշատակված թղթերի առկայությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ Ատոմ Անձեւացին ոչ միայն հանդիսացել է իր ժամանակի ամենագրասեր անձնավորություններից մեկը, այլև ունեցել է իմաստասեր գիտնականների հատուկ մի շրջանակ, որտեղ հաճախ նրանք իրար հետ մրցման են դուրս եկել, թեր ու դեմ հարցեր տալով և պատասխաններ գրելով: Այս բոլորի մեջ երևում է Ատոմի հովանավորողի և ղեկավարողի դերը: Իրականում այս նամակագրական-բանավիճային մի ձև էր, որը հատուկ էր միջնադարի հոգևոր գրականությանը:

Մատենադարանի ճառընտիրներում մենք հանդիպում ենք նաև «Երանելւոյ տեառն Ատովմա Անձեւացեաց եպիսկոպոսի ասացեալ ներբողեան ի սուրբ Կարապետն Յովհաննէս» ներբողը⁵: Մենք թեև վկայություն չունենք Ատոմի հոգևորական դառնալու մասին, սակայն հնարավոր էր այդ, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ նա, ինչպես վերևում տեսանք երկար ժամանակ եղել է հոգևորական գիտնականների շրջապատում և զբաղվել է աստվածաբանական իմաստասիրական հարցերով: Գ. Հովսեփյանը այս հարցի մասին գրում է. «Եթե նույն են եպիսկոպոս և իշխան Ատոմ Անձեւացիները, նշանակում է մեր Ատոմը իր կյանքի վերջին տարիները եկեղեցական կոչումն է ընդունել և ապա եպիսկոպոս ձեռնադրվել, հավանորեն նախորդը հանդիսանալով Խոսրով Անձեւացու...»⁶:

Եթե Ատոմը հետագայում իսկապես դարձավ Անձեւացյաց եպիսկոպոս, այդ դեպքում կարելի է ենթադրել նաև այն, որ վերևի թղթերում խնդրո առարկա եղող «Տաճատ քահանայ և վարդապետ»-ը Ատոմի ավագ եղբայր Տաճատն է, որը մի անգամ հիշված է 873 թ. Գուրգեն Արծրունու թարգմանել

¹ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր, № 2679, 314ա—317բ: Մատենադարանի № 6228 ձեռագրում (ԺԹ դար) դարձյալ կան վերահիշյալ թղթերը և որոնք էլ այլ հատվածների հետ միասին ընդօրինակվել են մեր թղթյա հնագույն ձեռագրից: Վենետիկի № 218 ձեռագիրը ևս բովանդակում է նույն նյութերը և արտագրված է 1835 թ. Ախալցխայում Մխիթարյան միաբանության անդամներ՝ Նիքիմ վ. Սեթյանի և Նսայի վ. Մզրաբյանի կողմից, դարձյալ հիշյալ հնագույն ձեռագրից: Մեր Մատենադարանի վերահիշյալ № 6228 ձեռագիրը ևս պետք է որ արտագրված լինի հիշյալ երկու գրիչների կողմից, քանի որ երկու ձեռագրերն էլ նույն բովանդակությունը և թղթյա հնագույն ձեռագրից արտագրողի նույն հիշատակություններն ունեն (Հմմտ. Վենետիկ ձեռ. № 218, տես՝ Բ. վ. Մարգարյան Մայր ցուցակ..., Բ, էջ 269—294): Այդ արտագրությունները սխալաշատ են:

² Ն զ ի շ Ն Դ ու ռ յ ա ն, Ուսումնասիրությունք և քննադատությունք, Երուսաղեմ, 1935 թ., էջ 370:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ղ. Ա ի շ ա ն, Հայագատում, Ա, էջ 83:

⁵ Պետ. Մատենադարանի ձեռագրեր № 993, էջ 69ա, № 1522, էջ 518ա:

⁶ Գ ա Ր Ե Ղ Ն Կ աթողիկոս, Իններորդ դարի..., էջ 45:

տված Արդմսեհի վարքի հիշատակագրությունում: Սակայն սույն հարցը ավելի կասկածելի է, եթե գրչության միայն շլինի թովմայի պատասխանում գործածված «առ մի ոմն քահանայ Տաճատ անուն և վարդապետ» արտահայտությունը, Տաճատը, եթե իսկապես իշխանի եղբայրը լիներ՝ «մի ոմն» ձևին չենք կարծում, որ արժանանար:

Ուշագրավ է այն, որ Ատոմի հանձնարարությամբ Մազադունյաց տեր Արտավազդը իր գրած թղթում, ինչպես նաև Տաճատը իր պատասխանում՝ օգտագործել են Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոշումն ընծայութեան» երկը: Շատ հավանական է, որ Ատոմ Անձևացին իր հովանավորած գիտական շրջանակի տրամադրության տակ էր դրել ոչ այլ ինչ, եթե ոչ իր սեփականությունը եղող Կյուրեղի գրչագիրը, որի նորահայտ բեկորների ուսումնասիրմանն ենք նվիրել մեր ներկա հոդվածը:

Այժմ անցնում ենք Կյուրեղ Երուսաղեմացու ամբողջությամբ մեղ շահած հնագույն ձեռագրի նորահայտ բեկորների ուսումնասիրությանը:

Կյուրեղի «Կոշումն ընծայութեան» գործի 2 հատին է վերաբերում Մատենադարանի պատառիկների հավաքածուի № 1229 մեկ թերթանոց բեկորը: Նրա ինքնությունը մինչև մեր կողմից ուսումնասիրվելը անհայտ էր մնացել: Պատառիկը բաղկացած է մեկ թերթից: Երկու սյուներն էլ պատասխանատված և կտրված են՝ թե կողքերից և թե ներքևից: Անցյալում այն օգտագործվել է որպես պահպանակ. այդ երևում է խեծի հետքերից, որոնք դեռևս կպած են պատառիկի 1ա էջում: Մագաղաթը միջին հաստությամբ ունի, նրա մեծությունն է 21×17 սմ: Տողերի քանակն է 21, դրված մեկ սյան լայնությունն ու երկարությունը 22×8 սմ է: Այս և մնացյալ բոլոր պատառիկները գրված են մեսրոպյան ուղղագիծ ընտիր երկաթագրով: Այս առաջին պատառիկը համապատասխանում է Կյուրեղի Վիեննայի հրատարակության 95—97 էջերին: Պատառիկը երկար ժամանակ պահվել է էջմիածնի Մատենադարանում և որպես պահպանակ անջատվել է կազմահան եղած մի ձեռագրի կողքերից (նկար № 1):

Հաջորդ պատառիկը, որը նույն գրչությունն ունի, պահվում է Մատենադարանի պատառիկների հավաքածուի 1271 համարի տակ:

Հին ցուցակում, պատառիկը զետեղված էր երկու տարբեր համարների՝ № 1271 և № 1272-ի տակ, և համարվում էր երեք թերթ: Սակայն իրականում, թերթ համարվածներից մեկը հանդիսանում է առաջին թերթի բաղկացուցիչ մասը եղող երկրորդ սյունակը: Անցյալում սույն պատառիկների ինքնությունը մաս պարզված չի եղել: Երկու տարբեր համարների տակ գտնվող սույն բեկորները միացնելով պատառիկը այժմ ունի երկու թերթ, առաջին թերթին միացրինք նրա այլ համարի տակ գտնվող երկրորդ սյունը: Սույն բեկորը պահպանակի վերածող կազմարարը պատառիկը կտրել է իր կազմած ձեռագրի շափով, որի հետևանքով վերևից ներքև կտրված և հանված է մի ամբողջ երիզ, այդ պատճառով էլ ամբողջ սյան վրա յուրաքանչյուր տողից պակասում է 3—4 տառ: Պատառիկի երկրորդ թերթի միայն մեկ սյունն է մնացել, իսկ երկրորդը ոչնչացել է: Որպես պահպանակ օգտագործվելիս պատառիկի առաջին թերթի վրա երեք մանր անցքեր են բացվել: Պատառիկի թիկունքային

մասում հրեում են երեք խոշոր անցքեր, որոնք Կյուրեղի ձեռագրի երբեմնի կազմի կենդանի վկաներն են հանդիսանում: Մագաղաթը նախքան գրվելը վերանորոգվել է. պատառիկի առաջին թերթի վրա կան հաստ և սպիտակ ամուր թելով կարի հետքեր: Պատառիկի երեք բեկորներն էլ ունեն տարբեր չափեր. առաջին թերթի առաջին սյունը $22,8 \times 8$ սմ է, երկրորդ սյունը առաջին սյան մնացորդով $24,3 \times 14,3$ սմ է, իսկ երկրորդ թերթի մնացորդ առաջին սյունը $24 \times 11,5$ սմ է: Տողերի քանակն է 21: Գրված մեկ սյան մեծությունն է $22,5 \times 8,5$ սմ: Պատառիկը բովանդակում է Կյուրեղի աշխատության Զ-է ճառերից հատվածներ և համապատասխանում է տպագրի 112—113 և 129—131 էջերին: Այս բեկորները բերվել են Անիի թանգարանից, որ հիմնադրել էր ակադ. Ն. Մառը:

Կյուրեղի երրորդ բեկորը Մատենադարանի № 9465 ձեռագրի կողերին կարված երկու թերթ պահպանակներն են: Զեռագիրը Ավետարան է, բաղկացած 300 թերթից. նրա մեծությունն է 24×17 սմ: Խոնավ տեղ պահվելու հետևանքով որոշ թերթեր մեղ հասել են խոնացած վիճակում: Խորաններում համարաբառային մասը չի գրված: Տերունական նկարները, ինչպես նաև ավետարանների սկզբնաթերթերը (ավետարանիչների նկարներով հանդերձ) վերանորոգման շրջանում են գրվել և նկարվել: Զեռագիրը գրվել է 1311 թ. Այրի ձորում: Հիշատակարանում ասված է. «Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի հռչակաւոր մենաստանի ի Թուխ հայոց ԶԿ (1311 թ.), յանապատիս որ կոչի անուամբ Այրի ձոր, ընդ հովանեաւ սուրբ Յարութեան»¹: Գ. Հովսեփյանը գծվարանում է սույն Այրի ձորը «նույնացնել Այրից կամ Գեղարդա վանքի հետ, որովհետեւ գրության այդ ձևը տեղի անվան պատահական չէր»: Հիշում է նաև մի այլ Ավետարան գրված 1294 թ. դարձյալ Այրի ձորում, սակայն Այրի ձորի որտեղ լինելը Գ. Հովսեփյանին դարձյալ անծանոթ է մնում²:

Այդ վայրում ԺԳ դարի վերջին և ԺԴ դարի սկզբին գրվել են նաև այլ ձեռագրեր: Այրի ձորը հիշատակված չէ նաև էփրիկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանում»: Միայն 1298 թ. նույն վայրում գրված մի ձեռագիր թանկագին հիշատակարանից, որը հրատարակել է Հ. Ռսկյանը, կարելի է լինում ճշտել, որ Այրի ձորը իսկապես ոչ մի կապ չի ունեցել Այրիվանքի կամ Գեղարդավանքի հետ և գտնվելիս է եղել Քաջերունյաց դավառում³:

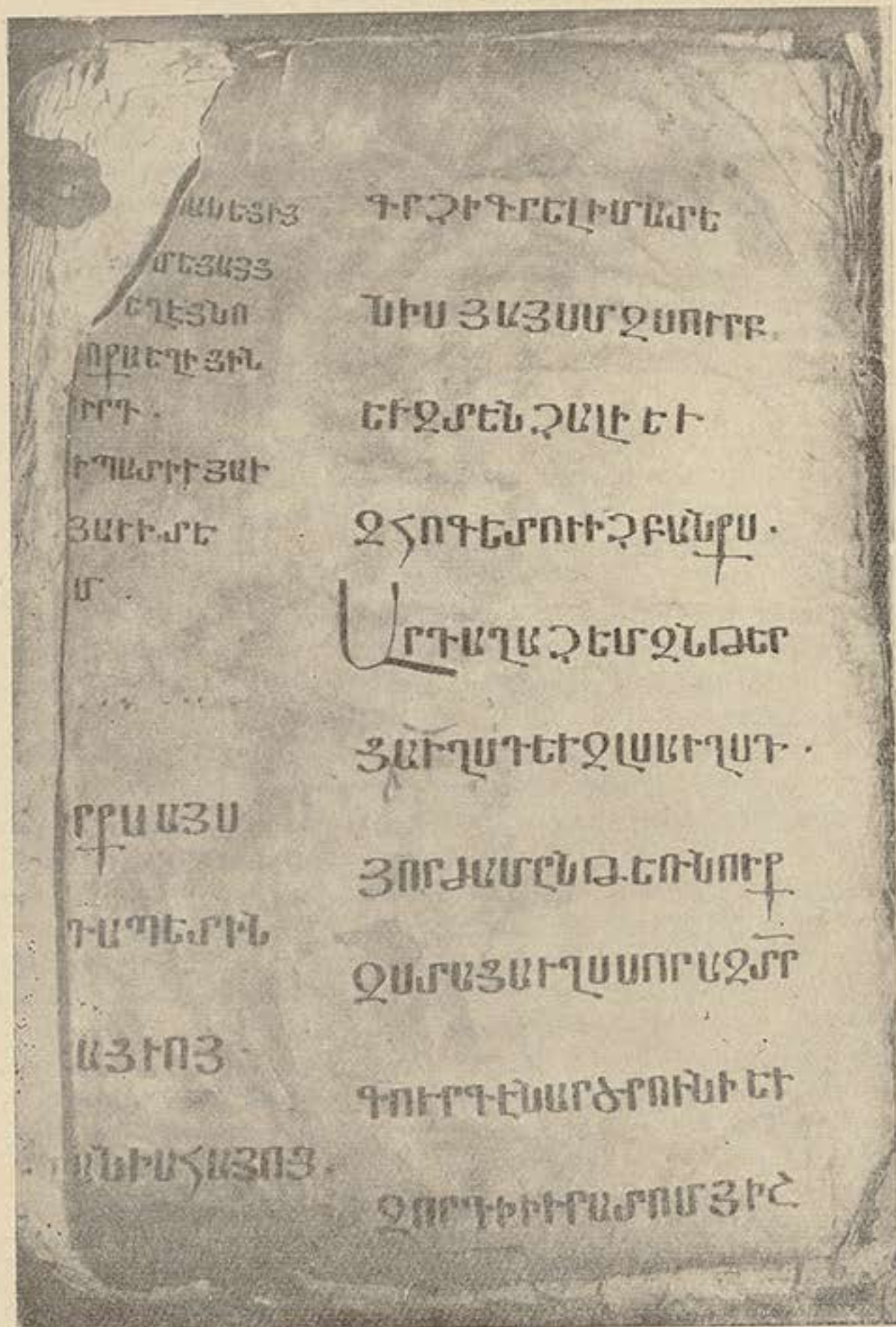
Հիշյալ պահպանակների տեղ ձեռագիրը ունեցել է մի շարք ստացողներ: Նրա հնագույն ստացողներն են Հայրապետ և Անդրեաս քահանա եղբայրները: Երկրորդ անգամ ներքող անուն մեկն է տեղ դառնում նրան «ի մայրաքաղաքիս Շամախիս և տվի յիշատակ ի գեղիս, որ Բնահայգահ կոչի, որ կացցէ այս սուրբ եկեղեցիս...»⁴: Այդա ձեռագիրը կրկին կազմվում է Տեր Ավետիսի և նրա կնոջ Խանումի պատվերով Փիլիպոս կաղմարարի կողմից: Կազմել տվողներն էլ ձեռագիրը նվիրում են «ի դուռն Իզտուրուտայ վկային»: Սրանից հետո ձեռագրում հիշվում է դարբին Ամիրզեն, որ հիշյալ վանքի համար

¹ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր, № 9465:

² Գ ա Ր Ե Վ ի ն կ աթողիկոս, Իններորդ դարի..., էջ 40:

³ Հ ա մ ա ղ ա ս ա ղ Ռ ս կ յ ա ն, Վասպուրական—Վանի վանքերը, Բ մաս, Վիեննա, 1942 թ., էջ 389—390:

⁴ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր, № 9465, էջ 299:

աղբյուր է բերել¹ և գնել է այս Ավետարանը²։ Այս բոլորը կատարվել է 14—16-րդ դարերում, որից հետո մենք տեղեկություն չունենք այս ձեռագրի մասին, մինչև որ այն սեփականություն է դառնում Կեսարիայի Պենտուսա գյուղում ապրող Բիզենյանների ընտանիքի։ Բիզենյանները առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքերի կողմից կազմակերպված ջարդերից փրկելով, ձեռագիրն փրկեց հետ տարել են Բեյրութ։ Բեյրութում ձեռագրի թանկագին պահպանակները առաջին անգամ հմուտ կերպով ուսումնասիրվեցին Գարեգին Հովսեփյանի կողմից³։ Ձեռագրի վերջին տեր Կարապետ Բիզենյանը, որն այժմ հայրենադարձ լինելով, ապրում է Սովետական Հայաստանում, 1953 թ. հոկտեմբերի 9-ին այն, հնադույն պահպանակների հետ միասին, հանձնեց Երևանի Մատենադարանին։

Ձեռագրի իբր պահպանակ օգտագործված Կյուրեղ երեսադեմացու պատառիկների մեծությունն է. ա) $23,8 \times 16,5$ սմ և բ) $24 \times 16,2$ սմ, տողերի քանակն է 19—20, գրված մեկ սյան մեծությունն է $20 \times 8,5$ սմ։ Բովանդակում է հատվածներ Կյուրեղի ԺԲ ճառից և համապատասխանում է տպագրի 218—220 և 231—232 էջերին։ Պահպանակի երկրորդ թերթում կա Կյուրեղի ձեռագրի հիշատակարանի մի մասը, որտեղ որպես ստացողներ, ինչպես ասացինք, հիշվում են Անձևացյաց տեր Գուրգեն Արծրունին և նրա որդի Ատոմը։ Կաղմարարի կողմից լուսանցքային սյուների կիսով կտրված լինելու հետևանքով զոհ է գնացել ձեռագրի արտագրման տարեթիվը։ Համենայն դեպս սույն անդին բեկորի շնորհիվ է, որ հնարավոր է լինում մոտավորապես որոշել ձեռագրի գրություն ժամանակը (նկար N 2)։

Կյուրեղի նորահայտ բեկորներից մեկն էլ, Մատենադարանի պատառիկների հավաքածուի N 367 հատակոտորն է, որը բաղկացած է 4 թերթից։ Ինչպես նախորդները, այնպես էլ բոլոր սույն պատառիկները վնասված են, լուսանցքային սյան կեսը բոլոր թերթերում էլ զոհ է գնացել կաղմարարի մրկրատին, քանի որ սրանք ևս գործ են ածվել ժամանակին որպես պահպանակ (այդ երևում է բեկորներին կպած կապույտ կտորից, որով այն փակցված է եղել մի ձեռագրի կողերին)։ Ներքեից ևս կտրված է նման Կյուրեղի N 1271 պատառիկի, այստեղ ևս առաջին թերթի վրա մագաղաթի վերանորոգման հետքեր կան պահպանված։ Թելակարից բացի, այն ամրացված է նաև մոմով։ Պատառիկի մեծությունն է $26,5 \times 18,3$ սմ, տողերի քանակն է 21—22։ Գրված մեկ սյան մեծությունն է $22,8 \times 8,5$ սմ։ Բովանդակում է Կյուրեղի աշխատության ԺԵ և ԺԶ ճառերից հատվածներ և համապատասխանում է տպագրի 333, 336—337, 339—343 և 345—347 էջերին։

Վերջերս մեզ հաջողվեց պարզել, որ հիշյալ N 367 պատառիկը, անցյալում պահպանակ է եղել Մատենադարանի N 4861 ձեռագրի։ Հիշյալ ձեռագիրը Ավետարան է, գրված հավանաբար ԺԵ դարում և վերակաղմված 1587 թ., Վանիկ գյուղում, Փիլիպոս արքեպիսկոպի կողմից։ 1685 թ. ձեռագրի երկրորդ ստացողն է եղել Հովհաննեսը, իսկ 1703 թ. Գարրիել անունով մեկը գերությունից փրկել է այն։ Ձեռագիրը իր պահպանակների հետ 1916 թ. բերվել է Վարազից էջմիածին։ Ձեռագիրը նկարագրվել է Երվանդ Լալայանի կողմից,

¹ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր, N 9465, էջ 300ա։

² Նույն տեղում, էջ 15բ։

³ Գ ա Ր Ե Պ ի ն կաթողիկոս, Իններորդ դարի..., էջմիածին, 1946 թ., 8—10, էջ 40—54։

սակա՞ն սխալմամբ նրա պահպանակները համարվել են երկաթագիր Ավետա-
րանի մասեր¹ (նկար № 3):

Կյուրեղի հնագույն ձեռագրից 4 մագաղաթյա թերթեր ևս գտանք կար-
ված մոսկվաբնակ Քրիստափոր Գևորգյանից վերջերս գնված մի ձեռագիր
Ավետարանի կողերին: Ավետարանը գրվել է 1452 թ. վարդանի կողմից, հա-
վանաբար Մոկաց երկրի Սերիվանքում: Ձեռագիրն ավելի ուշ, ստացող Թով-
մայի եղբոր որդի՝ Կիրակոս արեղայից գնել է Ճոն Առաքելը և նվիրել Շա-
տախի Ս. Ստեփանոս տաճարին²: Ձեռագրում հիշվում են նաև վերջին ստա-
ցողի թոռները: Այս ձեռագիրը գերի է տարվել: ԺԶ դարի վերջում այն ազա-
տել է խոջա Ավետիսը և վերստին նորոգել ու կազմել տվել 1586 թվականին:
Վերստին կազմող կազմարարն է եղել Փիլիպոսը, որն աշխատել է «ի լեռն
սուրբ, որ կոչի նաչ գլուխ, ի վանքն որ կոչի սուրբ Սահակ, ի յառ ոտս գերեղ-
մանին տէր Յոսկայ»³:

Ձեռագիրը 1888 թ. Փարիզում գնել է Խաչատուր Գևորգյանը և իր հետ
բերել Թիֆլիս, 1914 թ. նվիրել է իր ավագ որդուն՝ Հովհաննեսին: Վերջինս
ձեռագիրը 1916 թ. տարել է Կոկանդ (Միջին Ասիա): 1919 թ. Հովհաննեսը
նվիրել է իր կրտսեր եղբայր Քրիստափորին, որը 40 տարի շարունակ իր մոտ,
Մոսկվայում է պահել սույն ձեռագիրը: Մատենադարան է մուծվել 1959 թվա-
կանին: Ձեռագրի պահպանակների մեծությունն է ա) $25 \times 17,5$, բ) $25,5 \times 18$ և
 $25,5 \times 16$: Տողերի քանակն է 20—21, գրված մեկ սյան մեծությունն է $21,8 \times$
 $8,5$ սմ: Ամենուրեք կտրված է լուսանցքային սյունակի կեսը, ներքևից ևս կտր-
ված է մի քանի տող: Պահպանակները բովանդակում են հատվածներ Կյուրե-
ղի ԺԳ ճառից և համապատասխանում են տպագրի 236—238, 246—247,
252—254 և 262—263 էջերին: Պատառիկի վրա կան խոնավության հետքեր:
Սկզբի պահպանակների վրա կան գրչագործեր: Ձեռագրի կազմի զարդերը
պոկված են և հանված վերստին կազմվելուց հետո (նկար № 4):

Նվ վերջապես Կյուրեղի նույն կորած հնագույն ձեռագրից 4 թերթ պահ-
պանակներ կարված են նաև Մատենադարանի № 4812 ձեռագրի կողերին,
որոնք միայն վերջերս մեզ հայտնի դարձան: Ձեռագիրը կոչվել է Կարմիր
Ավետարան, գրված է 1304 թվականին, հավանաբար դարձյալ վասպուրական-
ում: Ստացել է ոմն Կարապետ քահանա: Ձեռագիրը երկու անգամ գերի է
տարվել և ազատվել: Վերջին անգամ նորոգել և կազմել է տվել ԺԶ դարի վեր-
ջում տեղի Հովհաննեսը: Վերջին անգամ կազմվել է 1585 թ. Փիլիպոս կազմա-
րարի կողմից վանիկ գյուղում: Ձեռագիրն ունեցել է մի քանի ստացողներ և
գերությունից փրկողներ: Մատենադարան է բերվել 1916 թ. Աղթամարից: Այն
նկարագրվել է Եր. Լալայանի կողմից, որը ուշադիր շգտնվելով պահպանակ-
ները համարել է «միջին մեսրոբյան ավետարանի մի մի թերթ»⁴: Պահպանակ-
ների շորս թերթերից երկուսը հասել են մեզ միայն մեկ սյունակով: Մասամբ
կտրված են նաև երկու սյունակով հասած թերթերի լուսանցքային սյուները:
Ներքևից ևս տողեր են կտրված: Պահպանակների մեծությունն է. ա) 23×19

¹ Ե. Լալայան, Տուցակ հայերէն ձեռագրաց վասպուրականի, պրակ առաջին, 1915 թիֆ-
լիս, էջ 581—582:

² Մատենադարանի ձեռագիր, № 9841, էջ 93ա:

³ Նույն տեղում, էջ 293:

⁴ Երվանդ Լալայան, Տուցակ հայերէն ձեռագրաց վասպուրականի, պրակ առաջին,
Թիֆլիս, 1915, էջ 147:

ԱՌԱՂԱՊՅՆԱՅ
 ԴՈՅ. ԱՍՆԴԱՐԻ
 ԴՈ ՅՆԱՐԱՐ. ԵՒ
 ԵՐ. ՄԱՐԵՍԻ
 ԵՐԱՅԻՄ ՆԱՐԱՆ
 ԵՐՁԻՍԿԵՐՈՒՐԻ
 ԴՆ. ԵՒԿՐԴՉԻՆՉ
 ԴԻ. ԿԱԵՅԻԵՍՉԻ
 ԴԻՍԻՉՄՈՒԵԱՐ

Դ. ԵՒՉԱՅՆԵՐ
 ԱՐԱՐԵՅԱՐ. ԵՒԼ
 ԱՐԱՐԵՅԱՆԱՐ. ԵՒԼ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԿԱԼ
 ԱՐԵՅԱՆ. ԵՒՈՒ
 ԴՆԵՐԱՅՆ. ԲՈՒՆ
 ԱՐԱՅԱՐԵԱՅ Ի
 ԵՒԻԿԱՐԱՐԵԱՐԴՈՅ
 ԵՒՈՒՉՉԵՐԱՐԴՈՒ
 ԵՐԱՐԱՐԱՐԱՐԱՐԴՈՒ

ՉԱՐԱՐԵԱՐԱՐԱՐԱՐ
 ԵՒՈՒՉՉԵՐԱՐԴՈՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ

ԱՐԱՐԱՐԱՐԱՐԱՐ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ
 ԴՆԻԴՈՒՐԵԼ. ԵՒ

սմ և $23,5 \times 11,5$ սմ ք) $23 \times 18,5$ սմ և 23×13 սմ: Մեկ զրված սյան մեծություներն է 20×8 սմ: Տողերի քանակն է 20—21: Սույն պահպանակները Կյուրեղի բոլոր ցարդ մեզ հայտնի եղող պատառիկներից ամենավատթար վիճակում են հասել մեզ: Նրանք հիվանդության պատճառով տեղ-տեղ սկացած, կարմրած և բորբոսնած են. այդ բոլորի հետևանքով, հատկապես վերջի պահպանակը, շատ դժվար է ընթերցվում: Պահպանակները բովանդակում են հատվածներ Կյուրեղի Ժ, ԺԱ և ԺԵ ճառերից և համապատասխանում են տպագրի 171—173, 180—182, 307—311 էջերին:

Այժմ մեզ մնում է պարզել, թե ե՞րբ, ո՞ւմ կողմից և ո՞րտեղ են Կյուրեղի հնագույն ձեռագրի բեկորները օգտագործվել որպես պահպանակ և հետևաբար, ո՞ր դարում է հիշյալ գրչագիրը իբրև ամբողջություն դադարել գոյություն ունենալուց:

Կյուրեղի ցարդ մեզ հայտնի վեց առանձին համարների տակ պահվող պատառիկներից ու ձեռագրերի պահպանակներից չորսի մասին մենք տեղեկություն ունենք, որ նրանք որպես պահպանակ օգտագործվել են միևնույն կազմարարի կողմից:

Այսպես, Մատենադարանի № 9465 ձեռագրում, որը զրված է Այրի ձորում 1311 թ., գտնվում է նաև հետևյալ անթվակիր հիշատակագրությունը. «Եւ զկազմ(ող)ս յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զտէր Փիլիպոսն, և զհայր իւր զՄանկայսարն, և զմարն զՔնքուշ, և աստուած ողորմի ասացէք իւրեանց հոգուն, ամէն»¹:

Հիշատակագրությունը անթվական է, ուստի և պարզ չէր թե երբ էր վերակազմվել այդ ձեռագիրը: Ժամանակը հայտնի դարձավ Կյուրեղի այլ պահպանակներ ունեցող ձեռագրերի հայտնաբերումով:

Մոսկվայից վերջերս ստացված վերոնշյալ ձեռագրում գտնվում է դարձյալ նույն Փիլիպոս կազմարարի հիշատակագրությունը. այդ ձեռագիրը վերակազմվել է 1586 թ.:

«Եւ սուտանուն Փիլիպոս կազմեցի զսուրբ աւետարանս ի լեառն սուրբ որ կոչի Խաչզուխ, ի վանքն որ կոչի սուրբ Սահակ, ի յառ ոտս գերեզմանին տէր Յոսկայ, ի թագաւորութիւն սուլթան Մուրադին և կաթողիկոսութիւն Աթալայայրայ՝ որ կոչի Գրիգոր, ի թվականութիւն հայոց ՌԼԵ (1586): Կազմեցի աւե ժամանակն, որ Ոսման փաշէն զնաց ի վերայ Թաւրէզու և շատ աւերք արար. և հետոյ ի հետ դարձաւ զծովու բոլորս աւերեաց և բազում շարիք գործեաց: Յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք ինձ, և ծնաւոյց իմոց՝ հարն Մանգասարին և մարն Քնքուշին, և տնտեսին Նուբարին, և որդուն Դիլանջին, և աստուած ողորմի ասացէք իւրեանց հոգուն ամէն»²:

Աղթամարից բերված ձեռագիրը ևս կազմել է նույն Փիլիպոսը, 1585 թվականին: «Եւ սուտանուն Փիլիպոս, որ կազմեցի զսուրբ աւետարանն ի թվականին հայոց ՌԼԴ (1585), ի գեաւդն որ կոչի Վանիկ, ի դուռն սուրբ Թէոդորոսին, ով որ հեռացուցանէ ի դրանէն սուրբ Թէոդորոսին կամ ծախելով կամ գրաւ զնելով, նայ յիրեք ՃԺԸ (318) հայրապետաց նզովեալ եղիցի, ամէն: Եւ որ զմեղաւորսն յիշէ աստուած ուրն ողորմեացի, ամէն: Աւախ ու հազար բերան, թէ ինչ գործեցաւ ի շար մարդոյ ձեռանէն, որ լալաւք և արտասաւք

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 9465, էջ 300ա:

² Նույն տեղում, № 9841, էջ 293:

կապեցի զսուրբ աւետարանն, դառն և անհանգիստ կացի, վասն ծովացեալ մեղաց իմոց. և զմեղաւոր գծաւդս յիշեցէք և Քրիստոս և աստուած ձեզ յիշէ իւր միակն անկամ դալըստեան, ամէն»¹:

Եւ վերջապէս Վարագից բերված վերոհիշյալ ձեռագրում գտնվում է Փիլիպոս կաղմարարի մի այլ հիշատակագրութիւնը, որը վերաբերում է 1587 թվականին. «Ես սուտանուն Փիլիպոս արեղայ, որ մականունն Խունուն կոչի՝ կաղմեցի զսուրբ Աւետարանս ի գիւղն որ կոչի Վանիկ, ի դուռն սուրբ Քառասնից, ի հերպետին տէր Վարդանին և տէր Յովանէսին, և ի թվականութիւնս Հայոց ՌԼԶ (1587), և ի հայրպետութիւն մերոյ տէր Գրիգոր կաթողիկոսին: Եւ ան ժամանակն գրեցաւ, որ ըզթարէզ առին և բազում աւերք արարին աշխարհիս...»²:

Որ վերևում հիշվող Փիլիպոս կաղմարարը և Փիլիպոս արեղա կաղմարարը նույն անձնավորութիւններն են, այդ հաստատվում է ոչ միայն վայրի նույնությամբ (վերոհիշյալ ձեռագրերից երկուսը կաղմվել են Վանիկ գյուղում), այլ և վերոնշյալ ձեռագրերի կաղմերի ոճական ընդհանրությամբ: Փիլիպոսի կաղմերը ոչ միայն ամուր են, այլ և ունեն կարևոր մի յուրահատկութիւն, որով նրանք հեշտ են զանազանվում այլ կաղմարարների գործերից: Փիլիպոսը ամենուրեք կաղմերի կաշինների վրա թողել է կարմիր և դեղին գույնի ներկված նախշեր:

Այժմ հարց է ծագում, երբ են օգտագործվել Կյուրեղի հնագույն ձեռագրի բեկորները որպէս պահպանակ: Արդյոք դրանք զետեղվել են հիշյալ ձեռագրերի ստեղծման ժամանակ առաջին կաղմարարների կողմից, թե վերստին կաղմող կաղմարարն է այդ բեկորները կարել իր վերակաղմած ձեռագրերի կողերին: Մենք չենք կարող հիշյալ պահպանակներն առաջին կաղմողների կողմից զետեղված համարել, քանի որ դժվար է պատկերացնել, թե ժԶ դարի վերջում գործող Փիլիպոս կաղմարարի բոլոր վերակաղմած ձեռագրերը (որոնք գրվել են տարբեր վանքերում և տարբեր ժամանակներում — 1304 թ., 1452 թ. և այլն), կարող էին ունենալ նույն ձեռագրից ընկած պահպանակներ: Մենք կարծում ենք, որ Կյուրեղի հնագույն ձեռագիրը ժՅ դարում և կամ ամենաուշը ժԶ դարի սկզբում քայքայված լինելով այլևս դադարել էր իրր ամբողջական ձեռագիր գոյութիւն ունենալուց, հետևաբար ժԶ դարի վերջում Փիլիպոս կաղմարարը Վասպուրականի վանքերից մեկից իրր կաղմարարական նյութ ձեռք էր բերել այդ ձեռագրի տարբեր թերթերը և անխնա կերպով օգտագործել որպէս պահպանակ իր տարբեր վայրերում վերակաղմած ձեռագրերի համար: Ինչպէս նշեցինք, հիշյալ ձեռագրերը վերակաղմվել են «ի լեառն սուրբ որ կոչի Խաչ գլուխ, ի վանքն որ կոչի սուրբ Սահակ, ի յառ ոտս գերեզմանին տէր Յոսկայ», «ի գիւղն որ կոչի Վանիկ ի դուռն սուրբ Թէոդորոսին», կամ նույն Վանիկ գլուղի «ի դուռն սուրբ Քառասնից» և «ի դուռն Իզտիրուտայ վկային»: Հիշյալ բոլոր վայրերն էլ գտնվում են Վասպուրականում:

Այսպիսով բերված փաստերի միջոցով կարելի է եզրակացնել, որ Կյուրեղի հնագույն ձեռագիրը, ընդօրինակվելով Թ. դարում Վասպուրականում,

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4812, էջ 212: Այս աղավաղումներով հրատարակվել է Եր. Լաւայանի «Յուցակ...»-ում, էջ 148:

² Մատենադարան, ձեռ. № 4861, էջ 276: Նաև Լաւայան, Յուցակ..., էջ 581—584, № 248: Լաւայանի նկարագրած № 295 ձեռագիրը ևս նույն ձեռագիրն է:

շուրջ 600 տարի հետո դադարել էր մի ամբողջություն կազմելուց, իսկ ԺԶ դարի վերջում այդ ձեռագրի բեկորները անցել էին Փիլիպոս կաղմարարին և նրա կողմից օգտագործվել վասպուրականում գտնվող տարբեր վայրերում կազմված ձեռագրերի մեջ որպես պահպանակ:

Մեծարժեք այս պատառիկները, իբրև վերապրող բեկորներ երբեմնի հնամենի ու մեծադիր մի ձեռագրի, 400 տարի շարունակ թափառել են իրարից հեռու վայրերում, հաճախ գերի են տարվել թշնամու կողմից ու կրկին ազատվել գերությունից. և այսպես, մերթ որպես ձեռագրի խունացած պահպանակ և մերթ որպես անվերծանելի բեկոր՝ նրանք անժանոթ են մնացել հայ բանասիրությանը և այժմ ամբողջացել են Սովետական Հայաստանի Պետական Մատենադարանում:

Վերոհիշյալ պատառիկների և պահպանակների հանգամանքները առանձին-առանձին նկարագրելուց հետո, այժմ ցանկանում ենք ընդհանրապես խոսել Կյուրեղ նրուսադեմացու «Կոչումն ընծայութեան» կորած հնագույն ձեռագրի մասին. մոտավորապես այնպես, ինչպես նրա մասին կգրվեր եթե այն մեզ հասած լիներ իր ամբողջությամբ:

Թերթերի քանակ — Դժվար է պատասխանել այս հարցին, բանի որ մեր ձեռքի տակ միայն փշրանքներ են հասել Կյուրեղի ստվար ձեռագրից, սակայն հաշվելով ինչպես պատառիկների, այնպես էլ առանձին վերցրած տպագրի մի տողում տեղավորված տառերի քանակը և ստացվածն էլ բաղմապատկելով յուրաքանչյուր էջի տողերի քանակի հետ կստանանք մի էջում տեղավորված տառերի քանակը: Այսպես վարվելով՝ պատառիկի յուրաքանչյուր էջի համար ստացանք շուրջ 480 տառանիշ, իսկ տպագրի համար 986 տառանիշ. սրանից էլ կարելի է եզրակացնել, որ պատառիկի մոտավորապես 2,05 էջը հավասար է լինում տպագրի մեկ էջին: Ուրեմն եթե Կյուրեղի տպագիրը բաղկացած է 404 էջից¹, ապա ձեռագիրն էլ իր ժամանակին ունեցել է շուրջ 830 էջ, կամ մոտավորապես 415 թերթ:

Մեծություն — Ոչ մի թերթ Կյուրեղի պատառիկներից մեզ լրիվ չի հասել, սակայն № 367 պատառիկում անվթար պահպանված են ինչպես վերևի, այնպես էլ թիկունքի լուսանցքները, որոնք և հնարավորություն են ընձեռում մոտավորապես վերականգնելու Կյուրեղի կորած ձեռագրի երբեմնի մեծությունը: Պատառիկների լուսանցքային սյուները կիսով չափ վերևից ներքև կտրված են, ներքևից ևս որոշ տողեր հատված են. սակայն մենք այդ պակասները լրացնում ենք անվթար հասած սյան լայնության միջոցով, իսկ տողերի կտրված մասն էլ համեմատելով տպագրի գրված տեղի հաշվով, հանգում ենք այն եզրակացության, որ անվթար ձեռագրի յուրաքանչյուր էջը նախկինում պարունակել է 24 տող: Լրիվ թերթի լայնությունը վերականգնում ենք հետևյալ կերպ. մեզ հասած պատառիկի լայնության վրա ավելացնում ենք նաև կտրված սյան պակասող մասի, ինչպես նաև եզրային լուսանցքի սովորական լայնությունները (այս վերջինը մեր հաշվումներով պետք է եղած լինի շուրջ 6 սմ), ուստի և ստանում ենք 27,5 սմ, որը և ձեռագրի երբեմնի լայնությունն է եղել: Ձեռագրի երկարությունը որոշելու համար, եթե նույնիսկ հաշվենք, որ № 367 պատառիկի վերևի լուսանցքները մեզ հասել են լրիվ, այսին-

¹ Կյուրեղի Վիննայի տպագրությունը ամբողջապես բաղկացած է 428 էջից, որի 24 էջը հրատարակողի ծանոթագրություններն են և կապ չունեն բնագրի հետ:

քըն ներկա իրենց 4 սմ բարձրությամբ, ապա ձեռագրերի ստորին լուսանցքները սովորաբար, որպես կանոն, կրկնակի լայն են լինում, հատկապես պրակների համարները նշելու նպատակով: Այդպիսով ստորին լուսանցքի լայնությունը շուրջ 8 սմ պետք է որ եղած լիներ, որի վրա եթե գումարենք նաև վերին լուսանցքի (4 սմ) կտրված տողերի (1,5 սմ) և այժմ մեզ հասած գրված մասի (23 սմ) երկարությունները՝ կստանանք ձեռագրի նախկին երկարությունը՝ 36,5 սմ: Այս բոլորից հետո պարզ է դառնում, որ Կյուրեղի ոչընչացած գրչագիրն անցյալում ունեցել է մոտավորապես $36,5 \times 27,5$ սմ մեծություն: Այն իր ծավալով ևս հիշեցնում է Մատենադարանի մեծագիրը և հնագույն ձեռագրերից № 6200 — Լազարյան Ավետարանը (գրված 887 թ. մեծություն՝ 37×28 սմ), № 6202 — Կոստանդնուպոլսում Աշոտ իշխանի համար գրված Ավետարանը (գրված 909 թ., մեծություն՝ $36 \times 27,5$ սմ) և այլն:

Գրչության նյութ — միջին հաստության սպիտակ մագաղաթ, այժմ մեծ մասամբ դարձած դեղնավուն:

Վիճակ — Ոչ մի թերթ չի չի հասել մեզ, բոլորն էլ որպես պահպանակ օգտագործվելու հետևանքով եղբերից կտրատված են: Որոշ բեկորներ խոնավության տակ մնալով տեղ-տեղ դժնաթափվել են իսկ թանաքի գույնը բաց սրճագույնի է վերածվել: Քիմիական լուծույթ թափված լինելու հետևանքով որոշ մասեր սևացած են: Առանձին թերթեր վարակված լինելով սնկային հիվանդություններով՝ սևացած և կարմրած են ու շատ դժվար են ընթերցվում:

Պատառիկներն ունեն հայերեն ձեռագրերից աշխարհում ամենահին քելը և վերանորոգման ձևը: Կյուրեղի Նորահայտ պատառիկներում պահպանվել են աշխարհում ամենահին հայկական ձեռագրի թելը և կարելու ձևը: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք գտնում ասելու, որ Գ. Խալաթյանցի այն կարծիքը, որ նա հայտնում է Լազարյան Ավետարանի մասին, ըստ որի հիշյալ ձեռագրի մանավանդ 73—95 թերթերի կարվածքները կատարվել են «սկզբաբանն գրության համար նյութ պատրաստելիս» և որ «մենք ունինք պահած մեր գրչագրում Թ. դարու թելը և կարելու ձևը»¹ — վերանայման կարիք ունի, քանի որ ուշագրությամբ ուսումնասիրելով Լազարյան Ավետարանի Գ. Խալաթյանցի նշած թերթերը, ինչպես նաև ողջ ձեռագիրը, պարզեցինք, որ ամբողջ ձեռագրում առկա բոլոր կարվածքները, բացի երկու տեղից, ձեռագիրը գրվելուց շատ ուշ են կատարվել: Կարենն այստեղ ծածկում են տառերը, իսկ մեր պատառիկներում ճիշտ հակառակն է: Նորահայտ բեկորների մեջ (№ 1271 և № 367) պահպանվել են հաստ և սպիտակ ու ամուր թելից կատարված կարի հետքեր, որոնք էլ վրայից ամրացված են սպիտակ մոմով: Կարերը ձեռագիրը գրվելուց առաջ կատարված լինելու լավագույն փաստ կարող է ծառայել այն հանգամանքը, որ կարված թելի մասում բնավ ոչինչ գրված չէ. նույնիսկ նույն բառի մի շարք տառեր կարերի պատճառով գրիչը իրարից հեռու է գրել, կարի երկու կողմում, երբեմն նույն տողի վրա գտնվող մի բառի տառերի միջև, բաց թողնելով մինչև 1,6 սմ տարածություն: Օրինակ, № 1271 պատառիկում «կիզելոյ» բառը գրված է նույն տողում կարի երկու կողմում նախ «կիզ» և հետո «ելոյ». այստեղ անշատումը 16 միլիմետր է: № 367 պատա-

¹ Ավետարան ըստ թարգմանության նախնեաց մերոց գրեալ 312 թ. Հայոց և յամի տեառն 887. լուսատիպ հրատարակութիւն գրչագրի Լազարեան ճեմարանի Արևելեան լեզուաց... Մոսկուա, 1899, էջ Ա.—Բ:

ոսկում կա (էջ 1ա, սյունակ 2-րդ, տող 11—12) «ժամանակն» բառը կարի պատճառով գրված է հետևյալ ձևով. «[ժա]մ-անա-կն» կամ մի այլ տեղում (էջ 1բ, սյունակ 1-ին, տող 12), դարձյալ նույն կարի պատճառով, տառերը բաժանված են «որպ-էս-եւ» ձևով:

Լազարյան Ավետարանում հնագույն կարեր գտնվում են միայն 52-րդ թերթում և 95-րդ թերթի վերին մասում: Կյուրեղի հնագույն ձեռագիրը, ինչպես ասացինք, ամենայն հավանականությամբ մի քանի տարով առաջ է գրվել քան Լազարյան Ավետարանը, հետևաբար և ուսումնասիրվող բեկորներում առկա կարվածքները, որոնք բոլորն էլ անվիճելիորեն կատարվել են նախքան ձեռագրի գրվելը, հանդիսանում են հայկական ձեռագրերում մագաղաթի վերանորոգության հնագույն նմուշները:

Գրություն — երկսյուն (24,5×8 սմ):

Տողեր — 24:

Գծումներ — արված են ճնշումով:

Բառանշատում՝ շունի, ի բաց առյալ երբեմն նախադասությունների վերջից և սկզբից:

Գիր — խոշոր (հիշատակարանը), միջին (քնագիրը) և փոքր (վերնագրերը) մեսրոպյան ուղղագիծ ընտիր երկաթագրով գրված ամենահին ձեռագիր: Մեծատառերը՝ մեսրոպյան բոլորագիծ երկաթագրով:

Գրիչ — անհայտ:

Ստացող — Անձեաքյաց տեր Գուրգեն Արծրունի և նրա որդին՝ Ատոմ, ժամանակ — Թ. դարի երկրորդ կես (873—892 թթ.): Ամենայն հավանականությամբ Լազարյան Ավետարանից ավելի հին և կամ նրան ժամանակակից:

Տեղ — ամենայն հավանականությամբ՝ Վասպուրականի Անձեաքյաց գավառ:

Բովանդակություն. — Կյուրեղ երուսաղեմացու «Կոշումն ընծայութեան» աշխատությունը: Հայտնաբերված պատառիկներում գտնվում են հատվածներ Կյուրեղի աշխատության 2, է, ժ, ժԱ, ժԲ, ժԳ, ժԵ և ժԶ ճառերից:

Հիշատակարան — հիշատակագրություն

(№ 9465 ձեռագրի Բ պահպանակ. էջ 2բ, 1-ին սյունակ).

[ԳԻ]ՐՔՍ ԱՅՍ

[ԿԻԻՐԵՂ ՎԱՐ]ԴԱՊԵՏԻՆ

[ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ]ԱՅԻՈՅ.

[ԳՐԵՅԱԻ ԹՈՒԱԿ]ԱՆԻՍ ՀԱՅՈՅ

[Ն] ԱՌԵԱԼ

(նույն էջ 2բ, 2-րդ սյունակ)

ԳՐԶԻ ԳՐԵԼ Ի ՄԱՏԵ

ՆԻՍ ՅԱՅՍՄ ԶՍՈՒՐԲ

ԵԻ ԶՏԵՆԶԱԼԻ ԵԻ

ԶՀՈԳԵՏՈՒԻԶ ԲԱՆՔՍ.

ԱՐԴ ԱՂԱԶԵՄ ԶՆԹԵՐ

ՅԱԻՂՍԴ ԸՆԹԵՆՈՒՔ

ԶՍՍԱՅԱԻՂՍ ՍՈՐԱ ԶՏՐ

ԳՈՒՐԳԷՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ
ԶՈՐԴԻ ԻԻՐ ԱՏՈՄ ՅԻՇ
[ԵՑԷՔ] |||||

* *
*

Ինչպես երևում է Կյուրեղի պատառիկների ուսումնասիրությունից, բնագրագիտական տեսակետից նրանք մեզ շատ քան շեն տալիս, սակայն և այնպես պարունակում են տպագրից տարբերվող ընթերցվածներ, բառային և իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական, ինչպես նաև բարբառային և ուղղագրական մի շարք ձևեր, որոնք, կարծում ենք, օգտակար կարող են լինել հայ լեզվաբանության հարցերով զբաղվող մասնագետներին:

Ա. Բառային և իմաստային տարբեր տիպի ընթերցվածներ.

Պատառիկ

Տպագիր

Ճ ա ռ 2.

ԿԱՏԱՐԵԱԼ Ի ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ

Կատարեալ է ի մեծութեան.

ՎԱՅՐԱԻՔ ՈՉ ՓԱԿԵԱԼ

Վայրօք փակեալ.

ԵՒ ԻՆՔՆ ՅՈՒՄԵՔԷ

և ինքն յոյժեքէ.

ԶԻ ԸՆԴԷՐ ՈՉ ՊԱՏՈՒԵՍ

Ընդէր կեղծատրիս պատուել.

ԿՈՒՐԱՅՈՅՅ ԶՄԻՏՍ ԹԵՐԱՀԱԻԱՏԻՅԻ

կուրացոյց զմիտս անհաւատիցն.

Ճ ա ռ 3.

Ի ՄՏԱՅ ԹԵՐԱՀԱԻԱՏՈՒԹԵՆԷ

ի մտաց թեթևութենէ.

ՀԱՅՐ ՈՐ ԲԵՈՒԹԵԱՄԲՆ ԻՍԿ ԷՐ.

Հայր սրբութեամբն իսկ էր.

ՀԱՅՐ ԿՈՉԵՅԱԻ ՔԻ

Հայր կոչեցաւ Յիսուսի.

Ճ ա ռ 4.

ԵԹԵ ՍԱ Է ՔՍ

եթէ Քրիստոսն է.

Ճ ա ռ 5.

ԶՆԹԱՅՍ ԸՆԹԱՍՅՈՒՔ

զնթացս ընթացարուք.

ՊՍԱԿԵԼՈՅ ԹԷ ԲՆԱԿԵՅԻՅ

պսակելոց թէ բնակեցայց.

Ճ ա ռ 6.

ՄՈԼԱՐՆ ԱՅՆ

կարեբայն այն.

ԵՒ ՄԵՔ ՈՉ ԵՄՔ

և մեք յոյժեք.

ՈՉ ԵԹԷ ԻՆՉՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

ոչ եթէ վասն ընշաւէտութեան.

Ճ ա ռ 7.

ՅԱԻՈՒՐ ԳԱԼՍՏԵԱՆՆ ՅԱԶԱԿՈՂՄՆ

յաւուր դալստեանն յառաջա-

ԿՈՒՍԷ ԳՏԱՆԻՅԻՍ ՔԻ

կողմն կուէ անտ.

ԿԱՅՅԵՍ ԱՌԱՋԻ ԴԱՏԱԻՈՐԻՆ

Կացցես առաջի թագաւորին.

Ճ ա ո ժ Զ

ՈՄԱՆՔ ՈՐ ՏԳԷՏՔ ԱՆՈՒԱՆԵԱԼ ԵՆ.
 Ի ՀՆՈՑ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՑ ԱՆՏԻ
 ՓՈՔՐԻԿ ԱԳԱՐԱԿԻԿ ՄԻ
 ԶԺԱՆԴԱԿԱՆԱՅՍ ԺՈՂՈՎԵԱԼ
 ԱՌԱՆՑ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ՏԱԼՈՅ Ի ՊԱ-
 ՏԻԺՍ ՊԱՏՈՒՀԱՍԻՅՆ ՄՏԱԼՆԷՐ]
 ԵԴԻՅ ԶԶԵՈՍ ԻՄ
 ԱՍԱՍՅՈՒՔ ԵՒ ՄԵՔ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՄ-
 ԲԵՐՈՒԹԵԱՄԲ ՅԱԾ
 ԳՈՒՅԷ ՅԱՆՈՒԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷ ԱՆՏԻ
 ՀԱՄԱՐԻՅԻՍ

Ոմանք որ գէտքն անուանեալ են.
 Ի հնոց մարգարէից անտի.
 փոքրիկ ագարակ մի է.
 զժանտ կանայս ժողովեալ.
 և առանց հարցանելոյ ի
 պատիժ պատուհասից մատնէր.
 զնիցեմ զձեռս իմ.
 Ասասցուք և մեք ամենայն համար-
 ձակութեամբ ցԱստուած.
 Գուցէ յանուն արդարութենէ ան-
 տի համարիցիս.

Բ. Քերականական տարբեր դասավորությամբ նախադասութիւններ.

Պատահիկ

Տպագիր

Ճ ա ո Զ

ՈԶ ԵԿԻ ԱՐԿԱՆԵԼ ԵՍ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ
 ՅԱՌԱՋ ՄԱՏԻՐ
 ԶԻ ԱՐԴ ՀԱՍՈՒ ՄԱՐԹԻՅԵՄՔ ԼԻՆԵԼ

ոչ եկի ես խաղաղութիւն արկանել.
 մատիր յառաջ.
 զի ա՛րդ կարեմք հասու լինել.

Ճ ա ո է

ՊԱՏՈՒԻՐԱՆ ՅԱՌԱՋԱԳՈՅՆ ՏԱԼ ՆՄԱ

Պատուիրան տալ նմա յառաջագոյն.

Ճ ա ո ժ Բ

ԱՍԱ ԴՈՒ ՃՇՄԱՐԻՏ ՄԵԶ
 ՆԱ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ԵՏ ԵՒ ԱՍԷ ԶԸՇ-
 ՄԱՐՏԻԻ
 ՍՈՒՐԲՆ Ի ԼԵՌՆԷ ՓԱՌԱՆ

Ասա դու մեզ ճշմարիտ.
 նա ետ պատասխանի ճշմարտիւ և
 ասէ.
 Սուրբն ի Փառան լեռնէ.

Ճ ա ո ժ Ե-ժ Զ

ԱՍԱՍՅՈՒՔ ԱՍԱՅԵԱԼՆ Է
 ԿՈԶԻ ԱԻԾԵԱԼ

Ասացեալ է ասասցուք.
 Օծեալ կոչի.

Գ. Բառեր, որոնք պակասում են տպագրում և հակառակը.

Ճ ա ո Զ

ԱՅՂ ՎԱՅՐԱՅՆ ԱՐԱՐԻԶ Է

այլ վայրացն ինքն է արարիչ.

Ճ ա ո է

ԶԻ ԱՍԱՅ ԹԵ ԵՐԹԱՄ ԵՍ ԱՌ ՀԱՅՐ
 ԻՄ ԵՒ ԱՌ ՀԱՅՐ ԶԵՐ ԵՒ ՈԶ ԱՍԱՅ
 ԱՌ ՀԱՅՐ ԻՄ ԵՒ ԶԵՐ ԱՅՂ ԲԱԺԱՆ-
 ԵԱՅ ԵՒ ԱՍԱՅ ՆԱԽ ԶԻՐ
 ԵՒ ԶՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՐ ՍԻՐԵԼԱԳՈՅՆՆ
 ԷՐ ՔԱՆ ԶԱՇԱԿԵՐՏՄՆ

Զի ասաց թէ երթամ ես առ հայր
 իմ և առ հայր ձեր, այլ բաժան-
 եաց եւ ասաց նախ զիւր.
 և զՅովհաննէս որ սիրելագոյն էր
 քան զայլ աշակերտսն.

Ճ ա ո ժ Ա

Եթե ՀԱՒԱՏԱՄՔ Ի ՄԻ ՏՐ

Թէ հաւատամք ի տէր.

Ճ ա ո ժ Գ

ԳՏԱԻ ԱՄԵՆԵԻԻՆ Ի ԲԵՐԱՆ ՆՈՐԱ
ՆԵՆԳՈՒԹԻԻՆ

Գտաւ նենդութիւն ի բերան նորա.

Ճ ա ո ժ Ե

ԶԻ ԹԷ ԻՅԷ ԵՒ ԶԻՆՉ ՆՇԱՆ ԻՅԷ
ՔՈՅՈՅ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

և զինչ նշան բոյոյ գալստեանդ.

ԶԻ ՈՉ ԳԻՏԷՔ ՅՈՐՈՒՄ ԱԻՈՒՐ ՏՐ
ՉԵՐ ԳԱՅ

Յորում աւուր տէր ձեր գայ.

Ճ ա ո ժ Զ

ԱՅՂՈՅ ԱՅՂ ԱԶԳԻ ԲԻՒՐԱՊԱՏԻԿ
ԲԱԶՈՒՄ ԻՆՉ ԽԱՌՆ ԵՒ ԱԶԳ ԱԶԳ
ԳՐԵԱԼ Է

այլոց այլ բիրապատիկ
բազում ինչ և ազգի ազգի խօսս.

Դ. Բարբառային ձևեր

Պատառիկ

Տպագիր

ՎԱՄՆ ՀՆԱՄՈՅՆ ԵՒ ԳԹՈՅՆ
ԶՈՒՐՆ ՈՐ Ի ՎԻՄԷՆ ԽՈՍԵՑԱԻ
ԱՆՈՇՈՒԹԵԱՆ

Վասն խնամոյն և գթոյն.
չուրն որ ի վիմէն հոսեցաւ.
անուշութեան.

Հետաքրքրական է թ. դարում գրված այս պատառիկներում խ տառի տեղ Ե-ի և Ե-ի տեղ խ տառի օգտագործումը, որը բարբառային հնչման արդյունք պետք է համարել: Ներկայումս էլ այն առկա է փոքր Ասիայի, Բուլղարիայի և այլ վայրերում ապրող հայերի խոսակցական լեզվում:

Բարբառային ազդեցություն պետք է համարել նաև պատառիկի ԱՆՈՇՈՒԹԵԱՆ ձևը փոխանակ անուշութեան: Ու հնչման փոխարեն ո-ի գործածությանը հանդիպել ենք նաև Մատենադարանի Եղիշի պատմության պատառիկներից մեկում, որտեղ կա ՅՈՇ ԱՌՆԵԼ ձևը, փոխանակ յուշ առնել-ու:

Ե. Անձնանունների տարբերություններ

Այս շարքի գրվածներից եթե մի մասը արդյունք է գրչի սխալների, ապա հետաքրքրական պետք է համարել Սաւուղ անվան Շաւուղ ասորական ձևը:

Զ. Ուղղագրական տարբերություններ

Պատառիկում հապավված է նախընթաց Ը տառը.

Օրինակ՝ ԶՆԹԱՅՍՆ, ԶՆԹԵՐՅԱԻՂՍԴ, ԶՆԿԵՐՆ:

Վերոհիշյալ հապավումը հատուկ է նաև պատառիկին ժամանակակից Լա-դարյան Ավետարանին. Օրինակ՝ ՅՆԹՐԻՍ, ԶՆԿԵՐ, ՅՆԾԱՅՍՆ ևն: Ինչպես նաև Վիեննայում պահվող Ազաթանգեղոսի կրկնագրին (ՅՆԹՐԻՍ, ՅՆՔԵԱՆ):

Հապավված է Ե տառը. օրինակ, բոլոր տեղերում գրված է ՀՐՇՏԱԿ, ՀՐՇՏԱԿԱՆ, ՀՐՇՏԱԿԱՅ: Այսպես է նաև Վենետիկում պահվող Մլքե թագուհու Ավետարանում (902 թ.):

Հապավված է չ տառը, երբեմն բառի սկզբում և երբեմն էլ վերջում:
Օրինակ. ԱԶՈՂՈՒԹԻՒՆՆ, կամ ԻՆՆԱՄԱՍԵԱ, ԲԱԶՄԱՄԵԱ, Ի ՎԵՐԱ և այլն: Հաճախ օգտագործված է և փոխանակ է-ի.

ԵԹԵ, ԹԵ, ԵԻՐ, ԵՄԱՆՈՒԷՂ, ԹԵՊԵՏ, ՉԵ, ԿԱՐԾԵԻՆ, ԴՆԵԻՆ և այլն:

Լաղարյան Ավետարանը ևս նման է վերոհիշյալին, բայց միայն մի տեղում (էջ 37ա) եթե-ն տողադարձի ժամանակ գրված է եթ-է ձևով:

Պատառիկում երբեմն ե-ի տեղ գրված է է. Օր. ԷՐՈՒՍԱՂԵՄԱՅԻ, ԷՍԱՅԻ, նման մի ձև կա նաև Երուսաղեմի Զ-է դդ. մոզայիկ արձանագրությունում, որտեղ գրված է «էՍԱՅԻ»:

Է-ի տեղ հաճախ գրված է ղ. օրինակ, ԱՅՂ, ԱՅՂՈՎՔՆ, ԳԱՅՂՈՅ, ՓԻՂԻՍՈՓԱՅԻՅՆ, ԴԱՆԻԷՂ, ՓԻՂԻՊՊՈՍ, ԵԶԵԿԻԷՂ ևն:

Իւ-ի տեղ գրված է եւ. ԱՂԲԵԻՐ, ԱՌԵԻԾՈՒՅ, սակայն կան նաև եՐԿԻԷՂ, ԻԻՐԱՔԱՆԶԻԻՐ ձևերը, և այլն:

Օ-ի տեղ ամենուրեք գրված է աւ. ԶԱԻՐՈՒԹԵԱՆ, ՄՏԱԻՔ, ԽԱԻՍԻՆ, ԱԻՐԻՆԱԿ և այլն:

է. Պատառիկի կետադրությունը.

Նախնական ձևով ամենուրեք օգտագործված է քառակուսի միջակետը, երբեմն նա ունի նաև ստորակետի ձև: Միջակետը այստեղ ևս, նման Լաղարյան Ավետարանի, գրված է հաճախ ստորակետի, բութի և վերջակետի տեղ: Պատառիկում իսպառ բացակայում են նաև շակերտները, որոնք սակայն առատորեն գործածված են Լաղարյան Ավետարանում: Այստեղ բացի միջակետից, երբեմն նաև ստորակետից ու պատվի նշանից այլ տիպի կետադրական, ինչպես նաև շեշտադրական նշանների գոյություն չունեն: Միջակետը գրված է տողի մեջտեղում, իսկ Լաղարյանում և՛ տողի մեջտեղում, և՛ տողի վերևի ծայրում:

Տողադարձ.— Ինչպես հնագույն, այնպես էլ ավելի ուշ ժամանակներում գրված ձեռագրերում գոյություն չի ունեցել տողադարձի միասնական ճշգրիտ սխեմա: Պատառիկում ևս հաճախ տողադարձի ժամանակ վանկաբաժանումը որևէ սխեմայի չի ենթարկված այսպես՝ օրինակ. ՄԵՂԱԴ-ԻՐ ԹԵՊԵՏ, ԿՏ-ԱԿԱՐԱՆՍ, ԴԱՏԱԻՈՐՆ, ԶՆ-ՈՅՆ, և այլն:

Ինչպես հնագույն ձեռագրերում, այստեղ ևս բացակայում է տողադարձի համար գրվող ենթամնա նշանը:

Կյուրեղի նորահայտ բեկորները խիստ արժեքավոր են հատկապես հնագրագիտության տեսակետից, ուստի անդրադառնանք նրանց հնագրական առանձնահատկություններին:

Ա. Պատվագրություն.— Նման Լաղարյան Ավետարանի, այստեղ էլ հապավված ենք գտնում միայն վեց հետևյալ բառերը.

Աստուած (ԱԾ, ԱՅ, ԱԾՍ, ՅԱՅ, ԱԾՈՒԹԵԱՆՆ)

Յիսուս (ՅՍ, ՅԻ)

Քրիստոս (ՔՍ, ՔԷ, ՔԻ, ՔՍՏՈՆԵԻՅ)

Տէր (ՏՐ, ՏԷ, ՏՆ, ՏՐԷ)

Երուսաղէմ (ՅէՄ, ՅէՄԻՆ, էՄԱՑԻ)

Իսրայէլ (ԻՂԻ)

Կյուրեղի № 367 պատառիկում Ա տառը մեկ անգամ վերեւից և ներքևից պատիվ է առել, նմանվելով Լազարյան Ավետարանի լուսանցքներում իբրև թվահամար գրված տառերին: Պատվով գրված Ա տառն այստեղ նշանակում է «առաջին»:

Պատվագրության կանոններից գրիչը մի տեղ շեղվել է: Պատառիկներից մեկում (№ 9841 ձեռագրի Ա պահպանակ, էջ 1բ—2-րդ սյունակ տող 4) ՔՐՈՏՈՆԵՅ-ի տեղ գրված է ՔՐԻՍՏՈՆԵՅ:

Բ. Փակագիր.— Փակագրերը նույնքան հին են, որքան մեր տառերը և մեծ մասամբ օգտագործվել են վիմական արձանագրություններում, տեղ խնայելու նպատակով: Ամենահին փակագրերը օգտագործվել են Հոփսիմեի տաճարի 618 թ. արձանագրության մեջ:

Ուսումնասիրվող ներկա պատառիկներից մեկում (№ 4812 ձեռագրի Գ պահպանակ, էջ 1բ—2-րդ սյունակ, տող 8) ԳԱԼՍՏԵԱՆՆ քառի նախավերջի Ա տառի առաջին գծի վրա փակագրով տրված է նաև Ն տառը: Եթե այս գրչի սխալն արդյունք չէ, այդ դեպքում հայերեն գրչագրերի մեջ քառամիջում օգտագործված մեզ ծանոթ հնագույն փակագիրն է:

Գ. Մեծատառեր.— Պատառիկի մեծատառերը գրված են մեսրոպյան բոլորագիծ երկաթագրով և շատ նման են Լազարյան Ավետարանի մեծատառերին: Այս կապակցությամբ մենք ուզում ենք անել մի դիտողություն. ընդհանրապես տիրում է այն կարծիքը, որ մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով գրված ձեռագրերի մեծատառերը միշտ լինում են մեսրոպյան բոլորագիծ երկաթագրով. այս ճիշտ լինելով հանդերձ կան դեպքեր, երբ գլխատառը նույնպես գրված է լինում մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով. այդ շարքից պետք է նշել Գրիգոր Նյուսացու 973 թ. արտագրված ձեռագրի հիշատակարանը, որտեղ օգտագործված է նաև մեսրոպյան ուղղագիծով գրված մեծատառ: Մեր բեկորներում այբուբենից միայն 11 տառեր կան զործածված իբրև մեծատառ:

Պատառիկներում 45 անգամ մեծատառ է օգտագործված, որոնցից 20-ը նոր տողի սկզբում, իսկ մեծ մասը (25 հատը)՝ նոր պարբերության սկզբում:

Ուշագրավ է այն, որ մեր բոլոր հնագույն ձեռագիր ավետարաններում մեծատառերը ամենուրեք գրված են նոր տողից և ընդհանուր տողաշարքից կիսով չափ դուրս: Մեր պատառիկներում, սակայն, գլխատառերի հանդիպում ենք բառերի տողամիջում, բառերի միջև գրված կետից (այն ժամանակվա վերջակետ) հետո: Պատառիկի մեջ մեծատառի զործածման այդ զարտուղի ձևը մենք չենք կարող գրչի քմահաճույքի արդյունք համարել, քանի որ նման դեպքեր, որոնք ցարդ վրիպել են հայ հնագրագետների մեծ մասի ուշագրությունից, գտնում ենք նաև մեր հնագույն ձեռագրերում ու պատառիկներում: Նման երևույթի հանդիպում ենք Լազարյան և Փղոսկրյա կազմով (գրված 989 թ.) ավետարանների սկզբի Եվսեբիոսի առ Կարպիանոս թղթում, 973 թ. գրված Գր. Նյուսացու Երզոց երզոյն մեկնության ձեռագրի և 974 թ. Ծուղրութի Ավետարանի հիշատակարաններում, ինչպես նաև Հաճախապատումի, Եղիշեի,

Բարսեղ Կեսարացու հնագույն պատառիկներում, Վիեննայում պահվող Ագաթանգեղոսի կրկնագրում և այլն: Թվարկված ձեռագրերը մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով գրված ձեռագրեր են, իսկ մեսրոպյան բոլորագիծ երկաթագրով գրված մեր հնագույն ավետարանների ընագրերում՝ ամենուրեք մեծատառը միայն նոր տողից է դրված: Այստեղից էլ պետք է եզրակացնել, որ մեծատառի տողամիջում օգտագործումը հատուկ պետք է համարել մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով գրված ձեռագրերին:

Դ. Կյուրեղի պատառիկների և Լազարյան Ավետարանի տառաձևերի համեմատությունը. Չնայած Կյուրեղ Երուսաղեմացու պատառիկները գրված են մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով, այնուամենայնիվ նրա տառերը շատ բանով առնչվում են իրենց ժամանակակից, 887 թ. ընդօրինակված, Լազարյան Ավետարանի տառաձևերին (գրված է մեսրոպյան բոլորագիծ երկաթագրով): Ընդհանուր նմանությունների մասին խոսելն ավելորդ համարելով, կանգ ենք առնելու միայն երկու ձեռագրերում իրարից թեկուզ մասամբ տարբերվող տառաձևերի վրա:

Պատառիկում Ա տառի կողքի ելունը ավելի փոքր է, քան Լազարյան Ավետարանինը:

Գ-ի գլուխը ավելի փոքր է և տափակ:

Դ-ի առաջին գիծը հաճախ ավելի կարճ և կոր է, իսկ աջակողմյան ներքև հակված գիծը ավելի վերևից է դրված:

Ե-ի մեջտեղի գծիկը այստեղ ուղիղ է, իսկ Լազարյանում մասամբ դեպի վերև է բարձրանում:

Է-ի ներքևի գծիկը ուղիղ է, իսկ Լազարյանի մոտ քաջվածքը դեպի ներքև է թեքված:

Ը-ի ներքևի հորիզոնական գիծը ավելի ուղիղ է, իսկ Լազարյանում թեք է և հակված է դեպի ներքև:

Ժ-ի գլուխը ավելի տարածված է ու նեղ:

Լ-ի ներքևի հորիզոնական գիծը ևս այստեղ ավելի ուղիղ է, իսկ Լազարյանում թեք է և հակված է դեպի ներքև:

Կ-ն նման է Լազարյանին, սակայն որոշ տեղեր դեպի ներքև իջնող գիծը շատ ավելի կարճ է և ունի մոտավորապես Ս-ի ձև:

Հ-ի գլխից ներքև իջնող գիծը դեպի վայր է թեքվում, իսկ Լազարյանում ուղիղ առաջ է մղվում, իսկ ներքևի գծի ավարտը մանգաղաձև է:

Ղ-ի ներքևի հորիզոնական գիծը նման Ը-ին և Լ-ին, դարձյալ ավելի ուղիղ է (Լազարյանում դեպի ներքև է թեքված):

Ճ-ի ներքևի փակ գլուխը ավելի մեծ է:

Յ-ի մեջքի գիծը ուղիղ է, իսկ Լազարյանում այն դեպի ներքև է թեքված:

Շ-ի գլխիկը փոքր եռանկյունի է կազմում, իսկ Լազարյանում ավելի մեծ եռանկյունի է կազմում:

Չ-ի մանգաղի փակման գծիկը երկու հաստ կետից է, իսկ Լազարյանում այդ գծիկը ուղղագիծ է և երբեմն նաև թեք:

Պ-ի բոլոր գծերն էլ ուղղահայաց վերևից ներքև են իջնում, իսկ Լազարյանի մոտ կա երկու տիպի Պ. առաջինի գլուխը երկու ու-երի միասնություն է, իսկ երկրորդ Պ-ի գծերը մոտ են պատառիկի Պ-ին. սակայն դեպի ներքև իջնող սկզբի երկու գծերը ժանիքաձև դեպի աջ են թեքված:

Զ-ն փոքր և պարզ է, իսկ լազարյանում ավելի մեծ է և զլխին թեք մի գծով:

Ռ-ի կողքի դեպի վայր թեքված գծիկը զետեղված է վերևում, իսկ լազարյանի մոտ այդ նույն թեք գծիկը մեջտեղից է:

Վ-ի վերևի առաջին գիծը պատառիկում հաճախ հավասար է վերևի երկրորդ գծին, երբեմն առաջին գիծը նույնիսկ ավելի բարձր է, իսկ երբեմն էլ մի քիչ ավելի ցածր է, քան երկրորդ գիծը:

Ճ-ի մեջտեղի գիծը եթե այստեղ ուղիղ առաջ է գնում, ապա լազարյանի մոտ, նման Յ տառի այդ գիծը դեպի ներքև է թեքված:

Մնացյալ 16 տառերը նշելու արժանի տարբերություններ չունեն, բացի այն քանից, որ այստեղ տառերը ուղղագիծ են, իսկ լազարյանում բոլորագիծ:

Վերահիշյալ համեմատությունից էլ երևում է, որ թ դարում գրված, սակայն տարբեր ձևի երկաթագրեր օգտագործված մեր երկու ձեռագրերում տառերի մեծ մասը նման են միմյանց, իսկ մի փոքր մասի տարբերություններն էլ մասնակի են: Եղած տարբերությունների մեծ մասը հետևանք է իրարից տարբեր տեսակի երկաթագրերով գրված լինելուն, որոշ տարբերություններ էլ արդյունք են գրիչների անձնական ճաշակի, ունակության, ինչպես նաև գրչության հին ավանդությունների պահպանման: Մի խոսքով՝ նրանց հնագրական տվյալների ուսումնասիրումը ևս սերտ կապ է ստեղծում արդեն իսկ իրար ժամանակակից հնագրական այս երկու հուշարձանների միջև:

Անհրաժեշտ ենք գտնում ասել, որ տառաձևերի նույնություն երբեմն պատահում է նաև իրարից մի քանի դարով ուշ գրված ձեռագրերում:

Այստեղից էլ հնարավոր է եզրակացնել, որ անթվական ձեռագրերի կամ պատառիկների ժամանակի որոշման հարցում չպետք է ելնել սոսկ տառաձևերի մանր տարբերություններից, այլ տվյալ հուշարձանի նաև մնացյալ հնագրական և այլ տիպի հանգամանքներից, այսինքն՝ նաև մագաղաթի որակից, հապավումներից, կետադրական և շեշտադրական նշաններից, լիզվական և տղղադրական առանձնահատկություններից, մանրանկարչությունից, բնագրագիտական տարբերություններից, իսկ ավելի ուշ շրջանի ձեռագրերի համար նաև լուսադրոշմներից և այլն, և այլն:

Համենայն դեպս մեր հնագույն երկու հնագրական հուշարձանների՝ Կյուրեղի պատառիկների և լազարյան Ավետարանի ունեցած տարբեր տառատեսակների համեմատությունը գործնական նշանակություն ունի, քանի որ նրանք երկուսն էլ ստեղծվել են թ դարում և հետևաբար հանդիսանում են թ դարի հայ գրչության հնագույն և ամենահավաստի վկաները: Նրանց ուսումնասիրումը մեծապես կնպաստի երկաթագրով գրված մեր անթվակիր ձեռագրերի և պատառիկների ժամանակը մոտավորապես որոշելու գործին (տե՛ս այդ երկու հուշարձանների սովորական տառերի և մեծատառերի համեմատական տախտակը բնական մեծությամբ, 232—233 էջերում):

Ե. Բուն և միջին մեսրոպյան կոչված երկաթագրերի գործածման վաղեմիության ու այդ անվանումների փոփոխման հարցերը և Կյուրեղի պատառիկների գիտական արժեքը. Կյուրեղի՝ մեր կողմից քննարկվող պատառիկները հատկապես խոշոր նշանակություն ունեն հայկական գրերի զարգացման պատմությունը ուսումնասիրելու տեսակետից: Շատ ճիշտ է նկատել այդ հայ հնագրության բազմավաստակ վարպետ Գ. Հովսեփյանը՝ իր կողմից Կյուրեղի

ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ՏԱՌԵՐ

Հոգևանի	Կոմեմոնի	Հոգևանի	Կոմեմոնի	Հոգևանի	Կոմեմոնի	Հոգևանի	Կոմեմոնի
Ա	Ա	Բ	Բ	Ճ	Ճ	Ը	Ը
Բ	Բ	Գ	Գ	Դ	Դ	Ե	Ե
Գ	Գ	Դ	Դ	Զ	Զ	Ը	Ը
Դ	Դ	Ե	Ե	Ն	Ն	Տ	Տ
Ե	Ե	Ն	Ն	Ը	Ը	Ր	Ր
Ն	Ն	Ր	Ր	Ս	Ս	Ց	Ց
Ր	Ր	Ց	Ց	Պ	Պ	Դ	Դ
Ց	Ց	Պ	Պ	Ղ	Ղ	Ժ	Ժ
Պ	Պ	Ղ	Ղ	Ճ	Ճ	Ժ	Ժ
Ղ	Ղ	Ճ	Ճ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ
Ճ	Ճ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ

ՄԵՃԱՏԱՌ

հյուրեղ	Հազարյան	հյուրեղ	Հազարյան
Ա	Ա	Է	Է
Բ	Բ	Ի	Ի
Դ	Դ	Լ	Լ
Զ	Զ	Մ	Մ
Ը	Ը	Ո	Ո
Ր	Ր	Պ	Պ

երկու թերթանոց բեկորները ուսումնասիրելու կապակցությամբ. «Նրա կարեւորագույն արժեքը հնագրական է,— գրում է նա,— որպես հայ գրչության թվականով հայտնի ամենահին և հազվագյուտ մնացորդներից մեկը»¹։ Գ. Հովսեփյանը այստեղ նկատի ունի հիշյալ պատառիկների մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով գրված լինելու հանգամանքը։

Կյուրեղի պատառիկները իրենց հնությամբ մի կարևոր փաստ էլ են ավելացնում հերքելու համար հնագրագետներից ոմանց այն կարծիքը, որոնք նախապատվություն տալով բուն մեսրոպյան երկաթագրին կամ մեսրոպյան բոլորագիծ երկաթագրին, կարծել են, թե միջին մեսրոպյան երկաթագիրը կամ մեսրոպյան ուղղագիծ և փոքր երկաթագրերը ստեղծվել են ավելի ուշ, ծագում առնելով՝ մեսրոպյան բոլորագիծ երկաթագրից։

Մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով նմուշների մենք հանդիպում ենք նաև վաղ ժամանակներում գրված վիմագիր արձանագրություններում։ Դեռևս 783 թ. Թալինում քանդակված Ուխտատուրի արձանագրության մեջ կան օգտագործված նաև մեսրոպյան ուղղագիծ տառաձևեր²։ Ըստ Գ. Հովսեփյանի Օձունի և Պտղնիի Զ դարի պատկանող արձանագրությունները ևս գրված են մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով³։ Պտղնիի արձանագրությունը վերջերս մենք առիթ ենք ունեցել ուսումնասիրելու։ Այնտեղ փորագրված «ՄԱՆՈՒՂ ԱՄԱՏՈՒՆԵԱՅ ՏԵՐ» եռատող արձանագրությունում շատ պարզ կերպով նշմարվում է, որ քանդակողը, դեռևս Զ դարում, ծանոթ է եղել երկաթագրի երկու տեսակներին էլ, բացի ճնշող մեծամասնություն կազմող մեսրոպյան բոլորագիծ երկաթագրերին՝ այնտեղ է, Ղ, Բ, Ե և դարձյալ է տառերը փորագրված են մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով։

Մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագրով են գրված նաև Լաղարյան Ավետարանի սկզբի Եվսեբիոսի առ Կարպիանոս թուղթը, ինչպես նաև հնագույն կրկնագրերի և պատառիկների մի մասը։

Վերը բերված բոլոր փաստերը հաստատում են այն, որ ուղղագիծ երկաթագիրը, որպես տառաձև, գոյություն է ունեցել դեռ շատ վաղ ժամանակներում և, ծագելով մեսրոպյան բոլորագիծ երկաթագրի հետ միասին, դարգացել է զուգընթաց կերպով։ Դրա օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ մեզ մոտ, ինչպես վիմագիր արձանագրություններ քանդակողները, այնպես էլ հնագույն գրիչները, քնտելացած լինելով երկու գրատեսակների մեջ էլ, միևնույն գրվածքում հաճախ զուգընթացաբար օգտագործել են երկու տառաձևերն էլ։ Այդ է պատճառը, որ ինչպես տեսանք, մեզ հասել են խառն երկաթագրով գրված թե՛ վիմագիր, և թե՛ ձեռագիր գրվածքներ։

Երկաթագրերի երկու տարբեր տեսակների իրար ժամանակակից լինելը ապացուցված համարելուց հետո, այժմ մնում է վերանայել նաև երկար ժամանակ հայ հնագրության մեջ ընդունված երկաթագրերի պայմանական անվանումները։ Ավելի վաղ կարծված երկաթագրի տեսակը մինչև այժմ էլ կոչվում է բուն մեսրոպյան երկաթագիր կամ բոլորագիծ երկաթագիր, իսկ երկրորդ տեսակը՝ միջին մեսրոպյան երկաթագիր կամ ուղղագիծ երկաթագիր,

¹ Գ ա ռ ի գ ի ն կաթողիկոս, Իններորդ դարի..., էջ 41։

² Գ ա ռ ի գ ի ն Հ ո Վ ս ժ յ ա ն, Գրչության արուեստը հին հայոց մեջ, մասն Գ, Փարտեզ հայ հնագրության, տախտակ է, նկ. 11, Վաղարշապատ, 1913 թ.։

³ Գ ա ռ ի գ ի ն կաթողիկոս, Իններորդ դարի..., էջ 54։

քանի որ վերջինս առաջացած է համարվել նախորդից: Այսպիսով բուն և միջին տառաձևերի բաժանելով հայկական երկաթագրերը, նախ՝ հնության տեսակետից անջրպետ է ստեղծվել նրանց միջև, իսկ երկրորդ՝ բանասերներից ոմանք «միջին մեսրոպյան երկաթագիր» ասելով, սխալմամբ հասկացել են նաև այսպես կոչված բուն մեսրոպյան տառաձևի միջին մեծություն ունեցող տառերը: Այստեղից էլ մենք առաջարկում ենք դեն նետել գիտականորեն իրենց ոչնչով չարդարացնող այդ անվանումները և ելնելով այդ տառաձևերի գծագրական հատկանիշներից և պահպանելով նաև հայ տառերի հանճարեղ ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի անունը՝ առաջինը կոչել մեսրոպյան բոլորագիր՝ երկաթագիր, իսկ երկրորդը՝ մեսրոպյան ուղղագիր՝ երկաթագիր:

Հայ հնագրության մասնագետներից ոմանց մոտ տիրում է նաև այն կարծիքը, որ մեսրոպյան բոլորագիր՝ երկաթագիրը օգտագործվել է մեծ մասամբ պաշտամունքային կանոնական գրքերի՝ աստվածաշնչերի ու ավետարանների համար, իսկ մեսրոպյան ուղղագիր՝ երկաթագիրը և մեսրոպյան մանր երկաթագիրը՝ պատմական-մեկնողական-փիլիսոփայական-աստվածաբանական գործերի համար:

Հայկական հնագույն տառաձևերի վերահիշյալ բաժանումը հիմնականում ճիշտ լինելով հանդերձ, որոշ ուղղման կարիք ունի: Իսկապես որ մեսրոպյան ուղղագիր՝ երկաթագրով են գրված մեր պատմա-մեկնողական բոլոր տիպի հնագույն ձեռագրերն ու պատառիկները: Կյուրեղի ներկա հնագույն պատառիկները ևս ապացուցում են այդ: Մինչև Կյուրեղի քննարկվող բեկորների հայտնաբերումը, մեսրոպյան ուղղագիր՝ երկաթագրով գրված հնագույն ամբողջական ձեռագիրը համարվում էր մեր Մատենադարանում պահվող Գրիգոր Նյուսացու «Մեկնութիւն երգոց երգոյն» գրչագիրը, ընդօրինակված 973 թվականին: Նույն տառաձևով են գրված նաև Մատենադարանի բոլոր պատմական բովանդակություն ունեցող պատառիկները, ինչպես նաև վիեննայում պահվող Աղաթանգեղոսի կրկնագիրը: Այս շարքում հավանաբար բացառություն պետք է համարել վերջերս մեր կողմից հայտնաբերված Աղաթանգեղոսի երկու փոքր բեկորները, որոնք ամենայն հավանականությամբ Ը—Թ դդ. զրչություն ունեն և, ի տարբերություն պատմական բովանդակություն ունեցող մյուս պատառիկների, գրված են մեսրոպյան բոլորագիր՝ երկաթագրով: Հնարավոր է սակայն, որ հիշյալ երկու բեկորները անցյալում Ճառնատիրի մասեր եղած լինեն, քանի որ նրանք բովանդակում են Աղաթանգեղոսի վերջում գտնվող Գրիգոր Լուսավորչի վարդապետության մի մասը, որից մեծ հատվածներ գտնվում են նաև Ճառնատիրներում, իսկ հնագույն Ճառնատիրները գրվել են մեծ մասամբ՝ դարձյալ մեսրոպյան բոլորագիր՝ երկաթագրով:

Սակայն առարկելի պետք է համարել հայ հնագրության մասնագետների մի մասի հայտնած այն տեսակետը, ըստ որի պաշտամունքային ձեռագրերը և հատկապես ավետարանները մինչև ԺԳ դարի սկիզբը բացարձակապես մեսրոպյան բոլորագիր՝ երկաթագրով են գրված եղել:

Եթե նույնիսկ նկատի չունենանք այն հանգամանքը, որ մեսրոպյան բոլոր-

1 Պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանը այս կադակցությամբ գրել է. «Առաջին ուղղագիր՝ երկաթագիր ավետարանը գրված է 1205 թվականին» (Սարգսյան ցուցակ, № 88), և կամ «Մեկ հայտնի բոլոր ավետարանները մինչև 1205 թվականն առանց բացառության գրված են բոլորաձև երկաթագրով» (Կ ա Ր Ո Ղ ա Ֆ ա դ ա Ր Յ Ա Ն, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939 թ., էջ 26 և 48): Գրեթե նույն տեսակետն է պաշտպանել նաև պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը. նրա կողմից մատ-

Մենք հուսով ենք, որ ինչպես մեր, այնպես էլ արտասահմանյան ձեռագրատներում պահվող ձեռագիր պատառիկներն ու ձեռագրերի պահպանակները մանրագնին ուսումնասիրելու դեպքում կարելի պիտի լինի հայտնաբերել Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» կորած ձեռագրի այլ բեկորներ ևս, ինչպես նաև հնագույն ոչնչացած ձեռագրերի թանկարժեք նոր հատակոտորներ, որոնք, անտարակույս, նոր լույս կսփռեն հայ հնագրության մշուշապատ պատմության վրա:

Մինչ այդ մենք անհրաժեշտ ենք գտնում առաջարկել, որ ի մի հավաքվեն ինչպես Մատենադարանի պատառիկների հավաքածուում, այնպես էլ ձեռագրերին կարված պահպանակների մեջ վերջին տարիներս հայտնաբերված Կյուրեղ Երուսաղեմացու 17 թերթանոց բեկորները:

Կյուրեղ Երուսաղեմացու հաղարահարյուրամյա ձեռագրի աստանդական բեկորների հավաքածուն անհրաժեշտ է զետեղել մեր թվակիր հնագույն ձեռագրի՝ հաղարյան Ավետարանի կողքին, որպես նրանից ամենայն հավանականությամբ մի քանի տարով ավելի հին ձեռագրական հուշարձան:

С. КОЛАНДЖЯН

НОВООТКРЫТЫЕ ДРЕВНИЕ ФРАГМЕНТЫ «ПОУЧЕНИЙ» КИРИЛЛА ИЕРУСАЛИМСКОГО

Резюме

В собрании фрагментов рукописей Матенадарана, а также среди подшитых к рукописям защитных листов, автору, после долгих поисков, удалось обнаружить отрывки рукописи «Поучений» труда греческого ученого IV в. Кирилла Иерусалимского (переведен на армянский язык в V в.), которая была переписана в IX в. (между 873—892 гг.).

Первый из обнаруженных отрывков (2 листа) был привезен из музея, основанного академиком Н. Марром в Ани; второй (4 л.) — в прошлом был подшит к краям рукописи, привезенной в Матенадаран из Варага (сама рукопись была переписана в Васпуракане в XV в.), третий (1 л.) долгое время хранился в Матенадаране, четвертый (4 л.) удалось обнаружить в недавно полученной из Москвы рукописи (переписана в 1452 г., в области Мокк). Фрагменты древнейших рукописей (4 л.) Кирилла обнаружены также в рукописи от 1304 г., написанной в Васпуракане, где они также были использованы в качестве защитных листов (рукопись эта была привезена в 1916 г. из Ахтамара).

Все вышеупомянутые отрывки и защитные листы написаны одним почерком и в свое время составляли одну рукопись вместе с теми двумя защитными листами, которые в 1946 году стали предметом исследования известного филолога Г. Овсепяна.

Таким образом, общее число обнаруженных фрагментов труда Кирилла составляет 17 листов.

Как видно из небольшого отрывка памятной записи, сохранившегося на одном из фрагментов, уничтоженная рукопись Кирилла была написана по заказу владельца Васпураканского района Андзевацац Гургена Арцруни и его сына Атома. Из других рукописей нам известно, что по заказу упомянутых личностей в 873 г. с сирийского языка было переведено на армянский «Житие Абдулмсеха».

Ценность новооткрытых фрагментов возрастает в особенности потому, что они представляют собой отрывки рукописи, созданной, по всей вероятности, на несколько лет раньше известной миру древнейшей датированной армянской рукописи — Лазаревского Евангелия, переписанного в 887 г.

В настоящей статье исследованы все новооткрытые фрагменты. Выясняется, что в начале XVI в. рукопись Кирилла прекратила свое существование как рукописная единица, а ее остатки в 1580 годах попали в качестве переплетного материала к бродячему переплетчику Филиппосу, который и подшил эти фрагменты в качестве защитных листов к заново переплетенным им 4-ем рукописям.

Автор статьи особо остановился на языковых особенностях фрагментов и, в частности, на чрезвычайно важном их палеографическом значении. Особо обосновывается также мнение об одновременном возникновении двух древнейших видов армянских букв (*միրնիշն րնրաւ* չրժ Երկաթադր և *միրնիշն րնրաւ* չրժ Երկաթադր).

Дальнейшее исследование палеографических особенностей памятников IX века будет иметь практическое значение для определения времени древнейших армянских недатированных фрагментов и рукописей.